

Csorba Eszter

Az identitásmunka „színterei”

Muszlim vagyok és nő Magyarországon

GROTIUS E-KÖNYVTÁR
2011

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

A tanulmány diplomamunka, 2010-ben került megvédésre a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetében

A kötet szerzői jogvédelem alatt áll. Annak teljes vagy részleges másolása, papír alapú vagy elektronikus felhasználása csak a szerző és a kiadó előzetes írásbeli engedélyével lehetséges.

© Csorba Eszter

© www.grotius.hu

Csorba Eszter

**Az identitásmunka „színterei”
Muszlim vagyok és nő Magyarországon**

**GROTIUS E-KÖNYVTÁR
2011**

Tartalomjegyzék

Bevezetés / 5

1. Elméleti háttér / 6

- 1.1. Az identitáskutatás jelentősége / 6
- 1.2. Identitás – a fogalom meghatározásának nehézsége / 9
- 1.3. Az identitás mint iránytű, avagy az identitás funkciója / 9
- 1.4. A különböző identitásfogalmak csoportosítása: hét metafora / 10
- 1.5. Hét metafora – az identitás definíciójának lehetséges elméleti keretei / 14
- 1.6. A küzdő, harcos metaforája / 17
- 1.7. A mesélő / 19
- 1.8. A mesélő képének kombinálása a küzdő, harcos metaforájával / 22
- 1.9. Identitás – összegzés / 24
- 1.10. Identitásmunka – egy „gyümölcsözőbb” megközelítés / 25
- 1.11. „Intersectionality” / 28
- 1.12. A kirekesztés társas kategóriái? / 35
- 1.13. Az elmélet és a gyakorlat találkozása. Az elméleti megállapítások összefoglalása – átvezetés a dolgozat gyakorlati részéhez / 42

2. Empirikus rész / 44

- 2.1. Kutatási módszerek / 44
- 2.2. Muszlimként Magyarországon – megküzdés a sztereotípiákkal / 48
- 2.3. Az identitásmunka folyamata – muszlimmá válni és „annak maradni” / 53
- 2.4. Metszéspontok vizsgálata – ahol az identitás munka másik része „történik” / 58
- 2.5. Konklúzió / 72

Záró gondolatok / 75

Irodalomjegyzék / 76

Melléklet – az interjúk vázlata / 79

Bevezetés

„Megrémített, amit láttam: borzasztóan nagyinak találtam ugyanis a távolságot az iszlám elvárásai és a muszlimok saját magukkal szemben támasztott elvárásai között. Kivételt képeztek azok, akiknek helyes a hitük, sikeres volt az iszlámba lépésük, tiszta a szívük, magasan szárnyal a lelkük és nagy az igyekezetük.”

(Dr. Muhammad Ali Al-Hashimi, 2007, 13. old.)

Néztem Őt, ahogy a mappák, iratok és könyvek felett izgatottan telefonált. Megigazította fejkendőjét és ismét elnézést kért, hogy megvárattott. Ekkor két, színes kendőt viselő kislány szaladt be a szobába, egyikük félénken megállt az ajtóban, míg a másik levett a mögöttem lévő polcra egy díszes könyvet. Közben egy fiatal, szakállas egyiptomi férfi lépett a szobába, köszöntött, majd kissé elmosolyodott tudatlanságomon, amikor a bemutatkozásnál reflexszerűen kezét nyújtottam neki. A lánynak az emeletre kellett rohannia, így alkalmam nyílt néhány szót váltani a férfival. Elmesélte, hogy pár hete egy állófogadásra hívták, ahol pezsgővel kellett volna koccintania. Neki nem okozott problémát a visszautasítás, de ismer olyan muszlimokat, akik eleve el sem mentek volna az ünnepségre... ha tehetik, inkább elkerülik az olyan rendezvényeket, ahol kísértésnek lennének kitéve.

Az első gondolatom az volt, hogy nehéz lehet egy nem muszlim országban a vallási előírásokat betartó, a Korán szavait követő muszlimként élni. A lány mindennapjaira gondoltam. A reggelre, amikor apró csatokkal és tűkkel összetűzi kendőjét, hogy elfedje nőiességét. Majd' eszembe jutott, hogy közeleg a nyár, és hogy vajon mire gondolhat a miniszoknyát és a vállat szabadon hagyó blúzt viselő titkárnőről, amikor belép az irodájába és leül. Aztán az órára pillantottam és egyre kényelmetlenebbül moccorgtam a széken, hiszen közelgett az ima ideje. Vajon meg kell szakítanunk a megbeszélésünket?

Kérdések egész sora zakatolt a fejemben. Nehéz lehet? Vajon gyerekkorától viseli a kendőt? Zavarja, ha valaki percekig gyanakvóan méregeti a villamoson? Van lehetősége arra, hogy imádkozzon a munkahelyén?

Meg akartam érteni.

1. Elméleti háttér

1.1. Az identitáskutatás jelentősége

Az emberi viselkedés megismerése már hosszú ideje foglalkoztatja a kutatókat, hiszen környezetünk, valamint bonyolult társadalmi jelenségek megértéséhez szükség van arra, hogy megértsük a legkisebb egységet, hogy megértsük magát az embert.

„Ki vagyok én?”, „mi különböztet meg másoktól és mi tesz hasonlóvá?”, „milyen értékeket képviselek, és hogyan határozza meg ez a döntéseimet?” – az identitáselméletek alapvetően ezekre a kérdésekre keresik a választ. Miért érdemes megválaszolni ezeket a kérdéseket? Miért fontos az identitás vizsgálata a menedzsment tudományok számára? Miért vihet minket közelebb a szervezetek működésének mélyebb megértéséhez?

A szervezeti élettel foglalkozó, különböző elméleti alapokon álló kutatók más és más szempontokat emelnek ki. Egy részük igyekszik az identitáskutatás jelentőségét egyfajta technikai, funkcionális oldalról megragadni (Alvesson és társai, 2008). Meglátásuk szerint azért érdemes az identitást vizsgálni, mert egyfajta megoldást, gyógyírt jelent számos szervezeti problémára. Az identitásnak a viselkedést befolyásoló erejét hangsúlyozzák, ezért a szóban forgó szerzők úgy tekintenek az identitásra, mint a szervezetben jelen lévő egyfajta pozitív erőre, amellyel törődni kell, fel kell használni, vezetői szempontból nem lehet figyelmen kívül hagyni. Hogy miért? Mert az identitásunk, az hogy hogyan határozzuk meg saját magunkat, befolyásolja a viselkedésünket, hogy hogyan reagálunk bizonyos helyzetekben, hogy mit tartunk fontosnak. Az identitáskutatás jelentőségét funkcionális szempontból vizsgáló kutatók így a szervezeti kultúra és az identitás közötti kapcsolat jelentőségét hangsúlyozzák. A szervezeti kultúra hatással van az identitásra, hiszen egy adott vállalatnál eltöltött idő alatt az ottani kultúra identitásunk, öndefiníciónk részévé válik, és a vállalat által képviselt, közvetített értékek befolyásolnak minket döntéseinkben. Vezetői szempontból a szervezeti kultúra pedig a kontroll egyik eszköze, amellyel befolyásolhatjuk a dolgozók magatartását, s a számunkra kívánatos viselkedés felé terelhetjük őket. Ez pedig a szervezeti célok elérésének egyik feltétele.

Az identitáskutatás jelentőségét gyakorlati szemszögből vizsgálók a szervezetek megértésére, a szervezetben zajló folyamatok magyarázatára helyezik a hangsúlyt. Céljuk a szervezeti tapasztalatok megértése. Általánosabb értelemben arra töreksenek, hogy megértsék a szervezeteket és annak tagjait, hiszen a szervezet legkisebb egysége maga az ember. Az identitáselmélet szolgálhat olyan megközelítésekkel, amelyek segítenek bennünket abban, hogy megértsük, az emberek hogyan is gondolkodnak saját magukról, arról hogy kik ők és mit miért csinálnak.

Meglátásuk szerint ezért az identitáselméletek hozzájárulnak a szervezetek mélyebb, alaposabb megértéséhez, egyfajta újabb szempontot hozhatnak be a szervezeti mechanizmusok vizsgálatába.

A kritikai alapokon álló szerzők szerint pedig az identitáskutatás egy alkalmas eszköz arra, hogy feltárjunk egy sor, a szervezetekben jelen lévő problémát, amelyek nehezen értelmezhetőek, és bizonyos kulturális vagy politikai gyökerűek. Így az identitáskutatás hasznosságát abban látják, hogy alkalmunk nyílik a szervezetek „sötétebb”, kevésbé értelmezhető, „homályosabb” oldalát vizsgálni (Bunting, 2005; Sennett, 1998 in Alvesson és munkatársai, 2008).

Kutatásomat az iszlám kultúra, vallás iránti érdeklődésem inspirálta. Szeretném megvilágítani, hogy miért tartom én személyesen fontosnak az identitás kutatását, illetve miért érdemes az iszlám vallásnak az öndefinícióra, az identitásra gyakorolt hatását vizsgálnunk.

Ha egy etnikai csoport identitását vizsgáljuk, akkor azért érdemes válaszokat keresni a kérdésre, „kik ők, milyen értékeket képviselnek”, mert ezáltal megérthetjük a világról és saját magukról alkotott képüket, hogy mik a motivációik, hogy mi a fontos számukra, s hogy egy adott helyzetben milyen magatartást remélhetünk tőlük, illetve mire érdemes figyelnünk a velük való interakciók során.

Vagy gondoljunk arra, hogy napjainkban a munkaerő szabadabb áramlásának következtében hány külföldi származású munkavállaló dolgozik egy-egy adott országban, esetenként teljesen más kulturális környezetben. Így ha a munka világát tekintjük, és szervezeti szinten vizsgálódunk, akkor megérthetjük, hogy például egy bevándorló munkához való viszonyát hogyan befolyásolja származása, világképe. Megérthetjük, hogy mi lesz számára fontos, mik lehetnek a motivációi, illetve hogy a szervezeti politizálásban milyen mértékben érdemes figyelembe venni a dolgozók kulturális különbségeit.

Számos kutatás készült, amely a különböző etnikai csoportok identitását vizsgálja, de a vallás és különösen az iszlám hatása a szervezeti életre kevésbé kutatott terület. Benschop, a Nijmegeni Egyetem professzora szerint a vallást „nem hagyhatjuk otthon, ha munkába indulunk” (Essers és Benschop, 2009), és különösen igaz ez az iszlámra, amely iránymutatásokat fogalmaz meg az élet szinte minden területére vonatkozóan. Így nem csak a társas kapcsolatokat, a házastársi, rokoni viszonyokat szabályozza, de iránymutatást ad arra vonatkozóan is, hogy a hithű muszlimnak ki kell teljesednie szakmájában, élete végéig tanulnia kell, szélesítenie látókörét (Dr. Muhammad Ali Al-Hashimi, 2007).

A globalizációnak és migrációnak köszönhetően egyre több muszlim munkavállaló dolgozik Európa-szerte, s egyre növekvő munkaerő piaci arányuk miatt érdemes figyelmet fordítani a muszlim munkavállalói identitás vizsgálatára. Benschop és kutatótársa, Essers (2009) érdeklődésének középpontjában a vállalkozói identitás vizsgálata áll, és szerintük azért van szükség e téma vizsgálatára, mert a nyugati gondolkodásra alapvetően jellemző az a nézet, miszerint a muszlim identitás nem fér össze a vállalkozói identitással. Meglátásuk szerint a Nyugat makacsul ragaszkodik a Max Weber által felvázolt, fehér, protestáns vállalkozó archetípusához. Így a Hollandiában élő marokkói és török származású nők vállalkozói identitásáról szóló tanulmányukban (2009) arra hívják fel a figyelmet, hogy érdemes az iszlám

identifikáció, a nemi hovatartozás, és a nemzetiség kategóriáit vizsgálni a munkavállalói identitás tükrében. E feltételezés hátterében az az elgondolás húzódik, miszerint a szóbanforgó muszlim nők olyan ellentétes szerepelvárásokkal találják szemben magukat hétköznapijaik során, amelyeknek igen nehezen tudnak megfelelni, s folyamatosan kihívások érik önképüket, identitásukat.

Muszlimként egy nem muszlim környezetben számtalan kihívással, egymásnak ellentmondó szerepelvárással találhatja magát szemben az egyén. Elvárás a társadalmi közeg részéről, hogy elfogadják az ott élők szokásait, szabályait, viszont elvárás vallásuk felől, hogy betartsák a Korán tanításait, előírásait. Ez a kettősség pedig komoly konfliktushoz vezethet, egyrészt az egyén és környezete között, másrésztől előidézhethet egyfajta identitás válságot magában az egyénben.

Gondoljunk a Nyugat-Európában már évek óta vita tárgyát képező, a muszlim nők kendőviseletét illető kérdéskörre. A társadalom napjainkban is fenntartásokkal tekint a hajukat, esetleg arcukat is elfedő hölgyekre. A muszlim bevándorlóknak azonban nem csak a sztereotípiákkal kell szembenézniük, hanem a közintézményekben, esetleg a munkahelyükön való kendőviseletet tiltó kezdeményezésekkel is. A kérdéskört számtalan szemszögből megközelíthetjük, az identitáskutatás szempontjából azonban az lehet a legfontosabb dilemma, hogy hogyan hat ez a muszlim nők identitására? Felvetődik a kérdés, hogy a kendő viselése mennyiben tartozik hozzá a muszlim nők női identitásához, illetve muszlim identitásához? Érdekes megjegyezni, hogy a Korán valójában nem írja elő, hogy a nőknek el kell fedniük arcukat vagy hajukat, a Korán „csupán” arra hívja fel a figyelmet, hogy a nőknek erkölcsösnek kell lennie, s ennek az erkölcsösségnek az öltözködésében is meg kell jelennie.

Számomra az egyik leginkább feszültségekkel teli kérdés, hogy ha egy muszlim nő számára nemi vagy vallási identitásához hozzátartozik a kendő viselete, akkor, ha olyan helyzetbe kerül, amelyben nincs lehetősége kendőt viselni – jelentse ez azt, hogy a felettese kéri erre, vagy esetleg azt, hogy a kellemetlen helyzetek elkerülése végett maga dönt a kendő elhagyása mellett - akkor milyen konfliktusokat idéz ez elő az egyénben? Változik-e és hogyan változik identitása?

Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy Magyarországon a muszlim nők számára nehézséget jelent-e összeegyeztetni a velük szemben támasztott különböző szerepelvárásokat. Valóban helyes-e a feltételezésem, miszerint ellentmondásos elvárásokkal találják szemben magukat, illetve hogyan élik meg az ebből fakadó esetleges nehézségeket.

A következőekben vázolt identitás elméleti megközelítés iránytűt adhat ahhoz, hogy megértsük, az egyén hogyan reagál az ellentmondásos szerepelvárásokra, az önképét érő kihívásokra. Képet kaphatunk arról, hogy milyen stratégiákat választva igyekszik értelmezni az ellentmondásokat, illetve milyen módon néz szembe a kihívásokkal.

Érdeklődésem középpontjában az egyén áll, a fókusz így az egyén szubjektív megélésének vizsgálatára kívánom helyezni. Úgy gondolom, hogy ezért a Magyarországon élő muszlim nőkre nézve általánosságban nem érdemes és nem szabad messzemenő következtetéseket levonni.

1.2. Identitás – a fogalom meghatározásának nehézsége

Az identitás fogalma hétköznapi értelemben felfogható úgy, mint az egyén válasza arra a kérdésre, hogy „ki vagyok én”, „milyen értékeket is képviselek”. Az identitás így magába sűríti mindazt, ami alapján az egyén meghatározza saját magát, kialakít egy egységes önképet, öndefiníciót. Ez a tömör megfogalmazás jó kiindulópontot jelenthet ahhoz, hogy mit is jelent maga a fogalom, ha azonban egzakt definíciót szeretnénk találni, akkor nem lesz könnyű dolgunk.

Az alapvetően szociológiai és pszichológiai alapokra épülő identitáselmélet eredményeit széles körben alkalmazzák a különböző tudományágak képviselői az emberi viselkedés mélyebb megismerése érdekében, s a különféle szakirodalmakban különböző megközelítésekkel találkozhatunk. Az identitáskutatás a menedzsment-tudományok képviselői számára is kiemelkedően fontos terület, hiszen számos elméleti, illetve gyakorlati előrelépést jelenthet a szervezeti élet mechanizmusainak megismerésében. Számos tanulmány foglalkozott identitáskutatással az elmúlt években, de annak ellenére, hogy egy jelenleg igen „divatos” témáról van szó, azt mondhatjuk – Alvesson szavaival élve – hogy egy alapvetően „elhasznált, de kevésbé részletezett” fogalomról beszélünk (Alvesson, 2010). A különféle szakirodalmakban megjelenő megközelítések sokasága azt is bizonyítja, hogy az identitás meghatározása nem könnyű feladat, s nagyon nehéz egy határozott, egyértelmű definíciót találnunk.

Az egyes kutatók más és más szemszögből közelítenek az identitás fogalmához, más tényezőket emelnek ki és más momentumokra fókuszálnak, amikor azt vizsgálják, hogy az egyén hogyan határozza meg saját magát, mi motiválja, befolyásolja, irányítja, miközben kialakít magáról egy számára és környezete felé is egységes, hiteles képet. A továbbiakban szeretném felvázolni Alvesson (2010) alapján azt a két dimenziót, amely mentén elhelyezhetjük az identitáskutatással foglalkozó szerzők többségének elméletét arról, hogy mit is jelent az identitás.

A lehetséges elméleti utak meghatározását azért tartom fontosnak, mert szeretném megtalálni azt az elméleti keretet, amely a legnagyobb mértékben segíti munkámat az empirikus kutatás során. Mint ahogy fentebb definiáltam, azt szeretném megvizsgálni, hogy a Magyarországon élő muszlim nők hogyan alakítanak ki egységes önképet saját magukról olyan társadalmi környezetben, amely ellentmondásos szerepelvárásokat támaszt feléjük. Szeretném feltárni, hogy az egyénben milyen konfliktusokhoz vezethet az, hogy egy kulturálisan eltérő környezetben éli mindennapjait, illetve hogy hogyan küzd meg ezekkel az ellentmondásokkal.

1.3. Az identitás mint iránytű, avagy az identitás funkciója

Mielőtt elindulnánk azon az úton, amely elvezet bennünket az identitás meghatározásáig, szeretném megfogalmazni, hogy mi is az identitás funkciója, hogy miért érdemes vele foglalkozni. Szeretnék meghatározni egy kiindulópontot, amely alapot nyújt az identitás elméletének megértéséhez.

Mint korábban meghatároztam, az identitás valójában az egyén válasza arra a kérdésre, hogy „ki is vagyok én?”. A hétköznapiakban nem fogalmazzuk meg saját

magunk számára, hogy „milyen identitással” is rendelkezünk, de bizonyos helyzetekben mégis választunk egyfajta magatartást, bizonyos *elvekhez, értékekhez* hűen viselkedünk.

Ha valami történik velünk, valamilyen hatás ér bennünket, akkor igyekszünk egyfajta magyarázatot találni az eseményekre és korábbi tapasztalatainknak megfelelően levonjuk a számunkra megfelelő következtetéseket és azoknak megfelelően cselekszünk.

Az egyén így tehát jelentést, értelmet szeretne társítani a vele történetekhez. De miért is van szüksége az egyénnek arra, hogy értelmezze ezeket a hatásokat, történéseket? Mert arra törekszik, hogy megfogalmazzon saját maga számára is egy iránymutatást, amely vezeti az életben; amely megmutatja számára, hogy ha legközelebb hasonló szituációban találja magát, akkor hogyan viselkedjen.

Alapvetően ez a funkciója az identitásnak: iránytű az életben. Azért fontos, hogy válaszoljunk a kérdésre (akár tudat alatt is), hogy „ki vagyok én?”, mert a továbbiakban ehhez a „definícióhoz” mérten, ennek értelmében szeretnék viselkedni.

Abban azonban nincs egyetértés az egyes kutatók között, hogy ezt a „definíciót” hogyan kezeljük; hogy mennyire jelent ez nekünk biztos kiindulópontot ahhoz, hogy meghozzunk egy döntést, vagy valamilyen viselkedést válasszunk egy adott helyzetben.

A továbbiakban vázolt modell két dimenziója azokat az elképzeléseket igyekszik megragadni, amelyek arra vonatkoznak, hogy az egyén számára milyen mértékben jelent identitása biztos kiindulópontot, avagy állandóan változó, formálódó referenciát. A vázolt elméletek emellett azt mutatják meg, hogy az egyén milyen stratégiák mentén igyekszik feldolgozni, értelmezni a környezete felől érkező külső hatásokat, valamint hogy ezekre a hatásokra reagálva hogyan alakít ki egy egységes öndefiníciót.

A továbbiakban szeretném bemutatni, hogy milyen alapvető különbségek fedezhetőek fel az egyes kutatók által használt identitásfogalmak között, ezáltal meghatározva, hogy milyen lehetséges elméleti utakon indulhatunk el, ha az identitást szeretnénk vizsgálni.

1.4. A különböző identitásfogalmak csoportosítása: hét metafora

Alvesson (2010) azt javasolja, hogy ha a szakirodalomban fellelhető identitásfogalmakat rendszerezni szeretnénk, két tengely mentén kell vizsgálódnunk.

1.4.1. A tradicionális-posztmodern megközelítés tengelye

A szakirodalomban jelen lévő megközelítéseket általában két csoportra szokás osztani: a tradicionális és a posztmodern megközelítésre (Cerulo, 1997 in Alvesson, 2010). E két elméleti keret alkotja első tengelyünk két végpontját.

A tradicionális megközelítés azt feltételezi, hogy az egyén számára identitása egyfajta letisztult, szilárd, kiegyensúlyozott referenciapontot jelent, ami segíti abban, hogy eligazodjon az életben. Ezek szerint az identitás egyfajta bázist jelent, amely meghatározza, hogy az egyén hogyan viselkedik, hogyan reagál bizonyos helyzetekben.

A megközelítés szerint tehát az identitás szilárd, egységes, és biztos kiinduló- és hivatkozási pontot jelent az egyén számára ahhoz, hogy eligazodjon az életben. A nyugati gondolkodás úgy érvel, hogy az egyén elválasztható a társas kapcsolatokról és a szervezetektől; az egyént koherens, egységes, autonóm individuumként fogja fel (Sveningsson és Alvesson, 2003).

Az előbbi megállapítást azonban felül kell vizsgálnunk, ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy napjainkban a társadalmi kontextus és a szervezeti világ jellemző vonása az instabilitás, valamint az ellentmondásosság. E felfogás értelmében az egyénnek egy bizonytalan, kétes, zavaros világban kell eligazodnia. Ebben a társadalmi környezetben bizonytalanná válnak az identitás konstrukciói, ez a megállapítás pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az identitásvizsgálatánál a folyamatra kell helyezni a hangsúlyt annak érdekében, hogy jobban megértsük annak mechanizmusait, dinamikáját (Sveningsson és Alvesson, 2003).

Az anti-esszencialista vagy posztmodern megközelítés így egy sokkal bizonytalanabb, sokkal kevésbé kiszámítható, szubjektív referenciapontot tételez fel. A folyamatra koncentrál, s a megközelítés szerint az identitás sokkal inkább felfogható a „valakivé válni” folyamataként, mint a „valakinek lenni” állapotaként, hiszen az, hogy az egyén hogyan határozza meg saját magát, függ attól, hogy milyen hatások érik, hogy kikkel kerül kapcsolatba, függ a társas interakcióktól, attól, hogy mi az egyén „valósága”, tehát az időtől, a helytől és a kontextustól. A posztmodern elmélet ezek szerint egy kevésbé megfogható, kevésbé konkrét, bizonytalan és szubjektív kiindulópontot tételez fel, amelynek alapvető jellemzője a változás. Az egyén számára így a környezetéből nyert tapasztalatai alapján folyamatosan változik az a referenciapont, amiből kiindulva kialakítja önképét.

Az identitás ebben a megközelítésben tehát folyamat, az a folyamat, amely során az egyén „valakivé válik”. Ezek alapján az identitás jellemző vonása a sokrétűség és az összetettség, így nem fogható fel egyfajta statikus állapotként.

Mint azt fentebb definiáltam, az identitás funkciója felfogható egyfajta iránytűként, ami segít tájékozódni az életben. A tradicionális megközelítés szerint az identitás valóban iránytű, amely stabil kiindulópontot jelent az egyén számára, amikor bizonyos történéseket, helyzeteket értelmez annak érdekében, hogy kialakítson egy egységes önképét. A posztmodern elmélet szerint a történéseknek megfelelően változtatunk identitásunkon, ebben a megközelítésben az identitás nem határoz meg konkrét „térképet”, nem fogható fel egyfajta leírásként, „receptként” (Alvesson, 2010), amely megmutatja az egyénnek, hogy bizonyos helyzetekben hogyan is kellene viselkednie. Mint fentebb definiáltam, a posztmodern elmélet a „valakivé válni” folyamatára fókuszál a „valakinek lenni” állapota helyett. Így az identitás vizsgálatok inkább az egyén stratégiáira, a szituáció, az interakciók értelmezésének folyamatára helyeződik a hangsúly. Ebben a megközelítésben az identitás állandó jellemzője tehát maga a változás.

1.4.2. A második tengely: az egyén szerepe az értelmezésben

Alvesson (2010) szerint, ha általános képet szeretnénk kapni arról, hogy milyen pontokon ragadható meg az egyes kutatók által használt identitásfogalmak közötti különbség, akkor jó alapot, kiindulópontot jelent az egyes megközelítések elhelyezése a tradicionális, illetve posztmodern dimenzióban. A szerzők többségének identitásfogalma azonban a két vázolt megközelítés között helyezhető el, így tovább kell lépünk a hagyományos tradicionális-posztmodern megközelítés szembeállításán, ha az identitás fogalmának mélyebb megértésére törekszünk. Az identitáskutatás szakirodalmának gazdagságát figyelembe véve ezért érdemes további tényezőket is figyelembe vennünk, ha azt szeretnénk vizsgálni, hogy az egyén hogyan alakít ki egy egységes öndefiníciót.

Az első - tradicionális-posztmodern - tengelyre helyezzünk rá egy második tengelyt. A második kulcsdimenzió felvázolásával aszerint tehetünk különbséget az egyes elméleti megközelítések között, hogy az adott koncepció az egyén aktív szerepére, vagy a kontextus elsődlegességére helyezi-e a hangsúlyt, amikor azt vizsgálja, hogy az egyén hogyan jut el egy koherens öndefiníció kialakításáig. Ebben a megközelítésben tehát az identitás kialakításának mikéntjét vizsgálhatjuk az egyes identitáskonceptiók mentén.

A második tengelyünk egyik végpontját így azon szerzőknek az elképzelése adja, akik az egyén aktív szerepére helyezik a hangsúlyt. A szóbanforgó kutatók abból indulnak ki, hogy az egyén alapvető törekvése, hogy magyarázatot találjon az őt körülvevő világ történéseire, értelmet társítson az egyes jelenségekhez. Az egyén belső folyamataira koncentrálnak, ezek szerint az egyén gondolkozik, értelmezi a környezetében zajló folyamatokat.

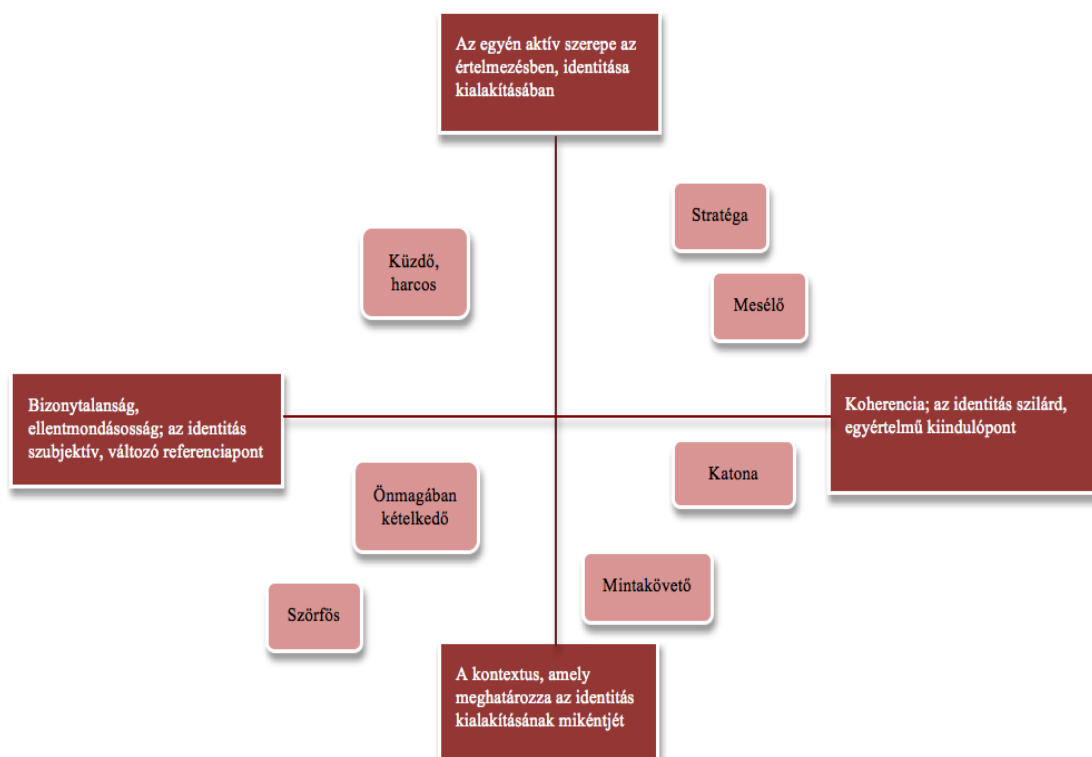
Annak érdekében, hogy az egyén értelmezni tudja, hogy mi is történik vele, különböző módszereket alakít ki, amelyek alapján értelmezi az őt körülvevő világot, tapasztalatait, és ezekből az értelmezésekből kiindulva alakítja ki identitását (Giddens, 1991; Ibarra, 1999; Pratt és munkatársai, 2006 in Alvesson, 2010). Az egyén tehát kialakít bizonyos stratégiákat vagy megfogalmaz egy narratívát, élettörténetet, amely segít számára kialakítani egyfajta öndefiníciót.

A tengely másik végpontját azoknak a szerzőknek az elképzelése mutatja, akik a diskurzusokra, a szituációra, bizonyos struktúrák fontosságára helyezik a hangsúlyt. A strukturalisták és behaviouralisták meglátása szerint így a kontextus az, ami meghatározza az identitás kialakítását, tehát az egyén külső környezetére koncentrálnak, amikor azt vizsgálják, hogy az egyén hogyan alakít ki egy egységes önképet. Ezek szerint egyrészt a közösségek, a társas lét egységei, a diskurzusok szolgálnak az identifikáció forrásául. A szóban forgó elméletek tehát azt feltételezik, hogy az egyén a külső környezethez való viszonyában értelmezi saját magát.

Az így meghatározott két kulcsdimenzió tehát:

- Az első tengely a tradicionális és posztmodern megközelítés által felvázolható egyenes
- A másik tengely az egyén szerepét vizsgálja az identitás kialakításában; azt mutatja be, hogy az egyén aktív szerepére vagy az egyén külső környezetére koncentrálnak-e az adott szerző elméleti megközelítései.

A két meghatározott kulcsdimenzió felvázolja az egyes szerzők által használt identitás fogalmi megközelítéseket, amelyet az alábbi ábra szemléltet.

Forrás: Alvesson, 2010, 209. old. alapján

Az ábrán jól látható, hogy a két tengely mentén haladva elméleti megközelítések sorát találjuk. Alvesson (2010), a menedzsment tudományok szakirodalmára támaszkodva, az egyes szerzők identitás elméleti felfogását a fent látható hét csoportra osztotta. A professzor azonban felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a csoportok nem jelentenek merev kategóriákat, „csupán” a szakirodalomban fellelhető elméleti irányokat mutatják. Mivel tartózkodik a merev kategorizálástól, ezért az egyes megközelítéseket, elméleti kereteket metaforáknak nevezi el. A metaforák így az egyes szerzők identitásról alkotott képét mutatják; szimbolizálva az adott elmélet lényegét, esszenciáját.

Az **első negyedben** azok az elképzelések találhatók, amelyek a történések értelmezésében az egyén aktív szerepére helyezik a hangsúlyt, valamint az identitás fogalmát tradicionális elméleti alapokon állva közelítik meg, tehát számukra az identitás stabil, egyértelmű referenciapontot jelent az egyén számára az életben való eligazodáshoz. Ezen szerzők identitás definíciója - akiknek elmélete a két meghatározott tengelyen való mozgás alapján az első negyedben körvonalazódik - a **stratégia** és a **mesélő** metaforájával írható le.

A **második negyedben** helyezhetőek el azok az elméleti megközelítések, amelyek szerint az egyén külső környezetére, a kontextusra koncentrál, amikor értelmezi az őt érő különböző hatásokat, emellett pedig az identitás stabil kiindulópontot jelent. A második negyedben találjuk azon szerzők elméleti megközelítését, akiknek

identitásfogalma a **mintakövető** és a **katona** metaforákkal írhatóak le.

A **harmadik negyedben** található identitás definíciók metaforája az **önmagában kételkedő** és a **szörfös** képével írható le. E két metafora arra az elméleti megközelítésre utal, miszerint a kontextus, a külső környezet határozza meg az egyén számára az identitás formálás módját. Emellett a kutatók, akiknek identitás definíciója ezzel a két metaforával írható le, az identitás kialakításának folyamatára helyezik a hangsúlyt, tehát posztmodern elméleti alapokon közelítenek a fogalomhoz.

A **negyedik dimenzióban** találjuk a **küzdő vagy harcos** metaforáját. Ebben a megközelítésben is a folyamat jelleg a meghatározó, a posztmodern elmélet logikáját követő szerzők meglátása szerint a jelenkori környezetre a bizonytalanság és ellentmondások kusza hálója jellemző. Így az identitás már kevésbé jelent egy stabil kiindulópontot az egyén számára az életben való tájékozódáshoz. A metafora másik jellemzője, hogy feltételezi, hogy az egyén aktívan elköteleződik abban, hogy magyarázatot találjon arra, hogy mi történik vele, hogy értelmet kapcsoljon az egyes helyzetekhez, történésekhez.

1.5. Hét metafora – az identitás definíciójának lehetséges elméleti keretei

A tradicionális-posztmodern és az aktív egyéni értelmezés-külső környezet fontosságát felvázoló dimenziók mentén haladva az identitás fogalmának hét lehetséges elméleti megközelítését, metaforáját találjuk.

Az alábbi táblázat szemlélteti, hogy milyen jellemzőkkel bírnak az egyes metaforák, hogy milyen konkrét elméleti irányzathoz köthetőek. A táblázat bemutatja, hogy az adott elmélet szerint az egyénnek milyen kihívásokkal kell szembenéznie, miközben válaszol a kérdésre; „ki vagyok én?”, valamint tartalmazza, hogy mely szerzők nevéhez köthetőek az egyes megközelítések.

Metafora	Jellemzők	Elmélet	Az énképet érő kihívások	Szerzők
Önmagában kételkedő	Az egyén nagyfokú bizonytalansággal igyekszik megküzdeni	Politikaelmélet, egzisztencializmus	Társas kapcsolatok, a lét bizonytalansága	Collinson (2003) Knights és Willmott (1989)
Küzdő, harcos	Az egyén az önmagáról kialakított kép és a kívülről támasztott elvárások közötti ellentmondásokkal és konfliktusokkal igyekszik megküzdeni	Kritikai menedzsment	Egymásnak ellentmondó kihívások és elvárások	Sveningsson és Alvesson (2003) Thomas és Davies (2005)
Szörfös	Az egyén számára szinte lehetetlen kialakítani egy egységes önképet a komplex, állandóan változó, fragmentált társadalomban	Posztstrukturalizmus, diskurzusanalízis	Az egyén diskurzusok sokaságán keresztül alakítja ki identitását	Deetz (1992) Weedon (1987)
Mesélő	Az egyén narratívák értelmezésén keresztül jut el az önkép kialakításáig	Narratív elméletek	Az egyén ki szeretne alakítani egy olyan narratívát, amely iránymutatásul szolgál számára az életben	Giddens (1991) Sims (2003)
Stratégia	Az egyén egy funkcionális identitást hoz létre, igyekszik megteremteni az egyensúlyt egy autentikus, egyedi, hiteles énkép és a	Szocializáció, karrierelméletek, konfliktuselméletek	Az egyén számára az a kihívás, hogy hű tudjon maradni önmagához és elkerülje a túlzott hasonulást	Ibarra (1999) Dahler-Larsen (1997)

	szervezeti/szakmai, azaz kollektív identitás között			
Minta-követő	Az egyén alkalmazkodó, különböző mintákat másol	Institucionalista elméletek	Különböző erőknek van kitéve	Knights és Morgan (1991) Townley (1993)
Katona	A közösségek, a társas lét egységei szolgálnak az identifikáció forrásául	Társas identitás elmélet	Az egyén alá akarja magát rendelni, be akar olvadni egy nagyobb egységbe	Ashforth és Mael (1989) Dutton (1994)

Forrás: Alvesson, 2010, 199. old.

1.5.1. Választás a metaforák közül

Felmerül a kérdés: hogyan válasszunk a lehetséges metaforák közül? Milyen szempontokat vegyünk figyelembe, milyen elveket kövessünk, ha meg szeretnénk találni a számunkra és kutatásunk számára leginkább megfelelő elméleti keretet?

Alvesson a következő válaszokat adja erre a kérdésre:

- Az egyik lehetőségünk az, hogy a két kulcsdimenzió mentén felvázolt modellre úgy tekintünk, mint egyfajta „svédasztalra”. Ez a stratégia egyfajta holisztikus nézőpontot feltételez, miszerint kedvünkre válogathatunk az egyes metaforák közül, mindegyikből annyit, amennyit szeretnénk.
- A második választási lehetőségünk az, hogy szabadon társítunk egyes képeket, a metaforák variációit használjuk kutatásunk kezdeti fázisában. Majd a későbbiekben csiszolunk, finomítunk az elméleti kiindulópontunkon, meghatározzuk, hogy melyik az a konkrét metafora, amely szellemében értelmezni szeretnénk terepmunkánk eredményeit.

Alvesson (2010) szerint úgy kell tekintenünk a vázolt metaforákra, mint alternatív kiindulópontokra, amelyek különböző elméleti alapokon nyugszanak és nem szabad megfedkezünk arról, hogy az egyes képek nem zárják ki egymást, kombinálhatóak. A fentebb definiált képek használata gazdagíthatja kutatásunkat, hiszen orientálják érdeklődésünket, rávilágítanak bizonyos kérdésekre, amelyeket érdemes feltennünk magunknak, mielőtt arra vállalkozunk, hogy identitáskutatással foglalkozzunk. A számunkra megfelelő elmélet, metafora kiválasztásánál különös figyelmet kell fordítanunk a tapasztaltak mélyebb vizsgálatára és azok körültekintő, érzékeny interpretációjára. A metaforák ismerete, használata egyfajta ellenszer a szűklátókörűség ellen (Alvesson, 2010), támogat bennünket abban, hogy mélyebben

megértsük az adott jelenséget, hogy ne csak a felszínt kapargassuk.

Személyes meglátásom szerint az identitás folyamatszerű felfogása vezethet eredményre, ha meg szeretnénk érteni, hogy az ember hogyan alakít ki egy egységes önképet annak érdekében, hogy „tájékozódni tudjon” az életben. Mint korábban definiáltam, érdeklődésem középpontjában a Magyarországon élő muszlim nők identitása áll, és arra vagyok kíváncsi, hogy hogyan küzdenek meg mindennapjaik során az ellentétes szerepelvárásokkal, a különböző szerepek ellentmondásaiból származó kihívásokkal. Meghatároztam, hogy az egyéni megélésre szeretnék fókuszálni, ezért kutatásom során a szubjektivitást helyezem előtérbe.

Ennek megfelelően úgy döntöttem, hogy **kiindulópontként a küzdő metaforáját választom empirikus kutatásom során**. Választásomat alátámasztja Alvesson érvelése, miszerint a küzdő vagy harcos metaforája azért szolgál kitűnő és egyben érdekesebb referenciapontként az identitás-vizsgálat során, mert figyelembe veszi a társas, társadalmi valóságot. A szóbanforgó elmélet középpontjában így éppen az a kérdés áll, miszerint az egyén hogyan képes egy ellentmondásokkal teli társadalmi közegben kialakítani egy számára és környezete számára autentikus, hiteles és pozitív önképet (Sveningsson és Alvesson, 2003). Annak érdekében, hogy az egyén kialakítson egy egységes öndefiníciót, szükség van arra, hogy bizonyos erőfeszítéseket tegyen ennek érdekében (Alvesson, 2010). Minthogy egyik alapfeltevésem az volt, hogy az iszlám tanításait követő nőknek egy nem muszlim környezetben számos kihívással kell szembenéznük, úgy gondolom, hogy kutatásomat a küzdő, harcos metaforája, elmélete segíti a legnagyobb mértékben.

Alvesson iránymutatásait figyelembe véve azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az elméleti keret kiválasztását össze kell kapcsolnunk a terepmunka folyamatával. Miután elkészítettem az első interjúkat, megfogalmazódott bennem a kérdés, hogy nem jött-e el annak az ideje, hogy felülvizsgáljam kezdeti elképzelésemet, miszerint a küzdő vagy harcos metaforájának alkalmazása segíti legnagyobb mértékben a munkámat, illetve nem lenne-e célravezetőbb a küzdő koncepcióját bizonyos más metaforákkal kombinálni, társítani, mint ahogy Alvesson (2010) is javasolja.

Ezért úgy döntöttem, hogy **a küzdő, harcos metaforáját kutatásomban összekapcsolom a mesélő képével**. A továbbiakban először szeretném mindkét koncepciót bemutatni, majd kitérni arra, hogy milyen közös pontok fedezhetők fel a két megközelítésben, illetve hogy miben egészítik ki egymás, s adnak egy érdekesebb szemléletet az empirikus kutatás során.

1.6. A küzdő, harcos metaforája

Mint azt a fentebb bemutatott táblázatban is láthatjuk, azok a szerzők, akiknek identitás felfogása a küzdő vagy harcos metaforájával írható le, abból az állításból indulnak ki, hogy az egyén az önmagáról kialakított kép és a kívülről támasztott elvárások közötti ellentmondásokkal és konfliktusokkal igyekszik megküzdeni mindennapjai során. A folyamat jellegre teszik a hangsúlyt, azaz posztmodern elméleti alapokon állnak, valamint meglátásuk szerint az egyén aktívan elköteleződik identitása formálásában. De mit is jelent az a megállapítás, miszerint az egyénnek

ellentmondások sorával kell szembenéznie? Milyen erők befolyásolják az egyén öndefiníció keresését?

1.6.1. Az egyén énképét befolyásoló erők

A küzdő, harcos képének több elméleti megközelítése is létezik a szakirodalomban, s a különböző alapokon álló kutatók más és más tényezőkre teszik a hangsúlyt, amikor az egyén énképét befolyásoló erőket vizsgálják.

A pszichoanalitika követői a küzdő, harcos képét használják az ego vagy a self vizsgálatához; az egyén szorongásaira, félelmeire, aggodalmára helyezve a hangsúlyt. Brown és Starkey (2000), a freudi pszichológia követői abból indulnak ki, hogy létezik egy szükségszerű szakadék az egyén énképe és az áhított, tökéletes énkép között. Frusztrációja pedig abból a felismerésből fakad, hogy szembesül ennek a szakadéknak a létével, azzal, hogy soha nem érheti el a számára tökéletes képet. Az egyén így bizonyos önvédő mechanizmusokat alakít ki, amelyeket arra használ fel, hogy elfedje a gyötrő ellentmondást az áhított és a jelenlegi önkép között. A környezettel való szembenézés így valójában azt jelenti, hogy az egyén küzd saját önvédő mechanizmusai ellen és szembenéz a valósággal.

Alvesson (2010) szerint a menedzsment-tudományok kutatói számára a létezéssel kapcsolatos félelmek helyett a társadalmilag meghatározott ellentmondások jelenthetik a kulcstényezőt az identitás vizsgálatában. A kritikai menedzsment tudományok képviselői a jelenkori társadalmi és gazdasági környezet ellentmondásos voltát, kiszámíthatatlanságát hangsúlyozzák. Ebben a megközelítésben az identitás kevésbé stabil aspektusait emelik ki a kutatók; hangsúlyt fektetve a társadalmi, gazdasági kontextus dinamikájára, az egyén énképét befolyásoló destabilizáló erőkre. Az egyén ezek szerint számos olyan egymásnak ellentmondó elvárással találja magát szembe, amelyet környezete közvetít felé; ezek az erők és frusztrációk pedig hatással vannak arra, hogy hogyan alakít ki egy egységes definíciót önmagáról.

Az elmélet szerint az egyén nem függetlenítheti magát a környezete felől érkező kihívásoktól, de nem is teljesen kiszolgáltatott ezeknek az erőknek. A küzdő metaforája pedig éppen arra utal, hogy az egyén nem nehéznek, lehangolónak vagy depresszívnek éli meg az őt körülvevő bizonytalan környezet kihívásait, hanem elköteleződik abban, hogy szembenézzen ezekkel a kihívásokkal és kialakítson magáról egy hiteles önképet. A megközelítés képviselői így pozitívabb, optimistább képet festenek elénk az egyénről, aki elköteleződik abban, hogy maga is formálja identitását, miközben ellentmondások valóságos dzsungelén kell átküzdenie magát. A bizonytalanság, a gyötrő aggodás hozzátartozik a küzdő képéhez, de nem jelenti annak kizárólagos jellemvonását; a bizonytalansággal való szembenézés nem feltétlenül jelent egy őrlő, nehéz harcot az egyén számára (Alvesson, 2010).

Az egyes szerzők elképzelése azonban eltér abban a tekintetben, hogy hogyan küzd meg az egyén az önképét érő kihívásokkal. Costas és Fleming (2009) negatívabb képet fest elénk; meglátásuk szerint az egyén számára a környezete felől érkező ellentétes elvárásokkal, frusztrációkkal való szembenézés akár a teljes elidegenedéshez is vezethet. Ezzel szemben Ibarra (1999) valamint Kreiner (2006) megközelítésében az egyén képes megteremteni az egyensúlyt a különböző elvárások között, így könnyebbnek, könnyedebbnek írják le a „küzdelmet”, míg a kritikai menedzsment

képviselői, Alvesson és Sveningsson elméleti koncepciója szerint az egyén identitás keresésébe egyfajta hősiesség is vegyül (Sveningsson és Alvesson, 2003).

A küzdő metaforája mögött meghúzódó elméleti koncepció kritikusai szerint a társas, társadalmi világ összetettsége, komplexitása és ellentétes jellege kissé eltúlzott, valamint túlságosan nagy hangsúly helyeződik az egyén hősiességére. Annak ellenére, hogy a vázolt elméleti megközelítésben a környezetre jellemző káosz, zűrzavar és instabilitás leírása olykor valóban kissé eltúlzott, a változás, az ellentmondásos jelleg, valamint a széttöredezettség, a fragmentáció elemei szembetűnőek a jelenkori szervezeti életben (Alvesson, 2010). Ezek a hatások pedig olyan reakciókat szülnek az egyénben, mint a kíváncsiság, a kétely és az aggodalom. A kétely és az ellentmondásos kihívások pedig arra sarkallják az egyént, hogy felülvizsgálja a „ki vagyok én?” kérdésre adott válaszát. Az egyén azonban még ebben a környezetben sem személytelenedik el, így a küzdő metaforája pozitív képet fest elénk.

A küzdő, harcos képe egy érdekesebb és élesebb referencia pontot biztosít számunkra abban az esetben, ha a társas valóságot az egyén szemszögéből vizsgáljuk, és arra helyezzük a hangsúlyt, hogy az egyén képességei és erőfeszítései révén ki tud alakítani egy pozitív identitást (Alvesson, 2010).

1.7. A mesélő

A mesélő metaforáját a felvázolt négydimenziós térben az első negyedben találjuk. Ehhez a képhez köthetjük a narratív elméleteket és Giddens (1991) valamint Sims (2003) koncepcióját az identitásról. Mint a fenti ábrán is láthatjuk, a metafora jellemzője a koherencia, valamint az egyén aktív szerepe az önkép kialakításában.

1.7.1. A narratíva kialakítása

Giddens (1991), amikor az önkép kialakításáról beszél, a self-identity fogalmát használja, így az elnevezés némi magyarázatra szorul. Bár a szakirodalomban a self (én) és az identity (identitás) fogalmai között átfedések vannak, bizonyos pontokon megragadható a két kategória közötti különbség. Giddens (1991) ennek megértéséhez azt hangsúlyozza, hogy a self-identity nem egy megkülönböztető jellemző, amivel az egyén rendelkezik, és nem azonosítható az egyén által birtokolt jellemzők összességével sem. A self-identity fogalma arra utal, hogy az egyén gondolkodás, értelmezés útján megérti saját énjét (Giddens, 1991 in Sveningsson és Alvesson, 2003). Megközelítésében így amellet érvel, hogy az identitás és az én, azaz a self kiegészítik egymást és az önismeret különböző szintjeit, rétegeit adják. Az előzőekben bemutatott küzdő vagy harcos metaforájának elméleti gondolkodója, Alvesson is utal a self-identity definíciójának hasznosságára, és kiemeli, hogy a fogalom – amelyben a self egy mélyebb tudatot jelent – jobban kifejezi az egyén mélységét, „megközelíthetlenségét” és a személyességét (Sveningsson és Alvesson, 2003).

A mesélő képének, mint identitás fogalmi megközelítésnek központi feltevése tehát az, hogy az egyén narratívák értelmezésén keresztül jut el önképe kialakításáig (Giddens, 1991 in Alvesson, 2010). Az elmélet egyik kulcsfogalma tehát a narratíva, azaz személyes élettörténet, másik fontos eleme az egyén aktív szerepe. Ez a

megállapítás azt jelenti, hogy az egyén alapvető törekvése, hogy értelmezze a történeteket, a különböző élethelyzeteket, és erről kialakítson egy történetet annak érdekében, hogy meg tudjon határozni egy egységes öndefiníciót, amely iránytűként szolgál számára az életben való tájékozódáshoz. Ennek alapvető célja az, hogy össze tudja egyeztetni a különböző irányba mutató, olykor ellentmondásos szerepelvárásokat (Alvesson, 2010). A narratívának pozitívnak kell lennie, egységesítenie kell az ellentmondásos tapasztalatokat is, hiszen csak ebben az esetben lehet produktív az egyén számára, ekkor töltheti be funkcióját, mint iránytű.

A mesélő metaforájának további lényegi eleme a szubjektivitás. Ez azt jelenti, hogy az egyén által létrehozott történet nem feltétlenül a valós eseményeket, a valós helyzeteket tükrözi, hanem az egyén értelmezéseit, gondolatait arról, hogy mi is történik vele, hogy hogyan látja környezetét és hogyan helyezi el magát a világban. Tehát az egyén kialakít magának egy többé-kevésbé egységes történetet, amelyben a történetek az egyén által konstruált képek. Ez a megállapítás azt jelenti, hogy az egyén értelmezi a történeteket, a különböző helyzeteket, de ezek az értelmezések szubjektívek, az egyénhez kötődnek és egy másik ember szemében esetleg teljesen más jelentéssel bírnak. A személyes narratívánk kialakításában így szerepet játszanak korábbi tapasztalataink, kulturális háttérünk és emlékeink (Sveningsson és Alvesson, 2003). Amikor értelmezzük a velünk történeteket, akkor ezekből a korábbi élményekből, ebből a meglévő tudáshalmazból indulunk ki.

Az értelmezés eszközeit, forrásait tekintve először idézzük Kuhn szavait. Kuhn (2006) megfogalmazásában az identitás az „én” koncepciója, amely megértéséig az egyén gondolkodás és következtetések által jut el. Ezt a gondolatot továbbfűzve azt mondhatjuk, hogy az egyén kihasználja a nyelvi eszközök, valamint a gondolkodás és érvelés adta lehetőségeket, és szimbólumok, értelmezések láncolatán keresztül jut el saját maga megértéséig, egy koherens önkép kialakításáig. Az értelmezések a különböző társas interakciók mentén történnek. A társas interakciók csatornái nem csupán a személyes találkozások lehetnek, hanem például az iskolában tanult normák, vagy a média üzenetei is, valamint az egyén magyarázatkeresését befolyásolják bizonyos tudattalan folyamatok is.

A személyes narratíva kialakításának így az a célja, hogy összegezze, keretbe foglalja az egyén értelmezéseit, gondolatait és tapasztalatait. Az élettörténeteknek megvan az a képessége, hogy segítenek az egyénnek abban, hogy összekapcsolják, integrálják, egységesítsék az egyén múltját, észlelt jelenét és a lehetséges, elképzelt jövőjét (McAdams, 1996 in Alvesson, 2010). Ebben a megközelítésben a stabilitásra kerül a hangsúly, mert az egyén célja az, hogy az általa megfogalmazott, kialakított narratíva pozitív és koherens legyen, és egy egységes önkép fenntartását biztosítsa. A mesélő metaforája így arra helyezi a hangsúlyt, hogy az egyénnek hosszú távon, az ellentmondások dzsungelében szüksége van a folyamatosságra, arra, hogy identitása – ebben a megközelítésben tehát narratívája – a stabilitás érzetét jelentse számára. Giddens (1991) szerint a self-identity biztosítja a folyamatosságot időben és térben.

Alvesson szerint (2010) a mesélő koncepciója mintha azt sugallná, hogy az egyén minden esetben képes megalkotni egy koherens és pozitív narratívát. Valójában azonban nagymértékben függ az egyén képességeitől, hogy sikerül-e felépítenie egy olyan élettörténetet, amely valóban iránymutatásul szolgál számára az életben.

1.7.2. Kihívások

A mesélő metaforája szerint az egyénnek két nagyobb kihívással kell szembenéznie, miközben értelmezések láncolatán keresztül eljut élettörténete megalkotásáig.

Mint ahogy az előző fejezetben említettem, felmerül a kérdés, hogy az egyén rendelkezik-e azokkal a képességekkel, amelyek segítségével egységesíteni, összegezni tudja tapasztalatait, amelyek olykor ellentmondásosak lehetnek és magyarázatukat tekintve eltérő irányba mutathatnak, ambivalensek lehetnek. Emellett kérdés, hogy egy narratívának van-e elegendő ereje ahhoz, hogy kialakítsa a folytonosság és a biztonság érzetét az egyén számára.

A mesélő képe mögött meghúzódó identitásfogalom kritikusai kétségbe vonják, hogy kialakítható és fenntartható egy egységes és hiteles narratíva. Sims (2003), a mesélő metaforájához köthető elmélet kutatója arra hívja fel a figyelmet, hogy ha még sikerül is kialakítanunk egy élettörténetet magunkról, ezeket a narratívákat, szubjektív értelmezéseket mások megkérdőjelezhetik, elutasítják, vagy figyelmen kívül hagyhatják.

A személyes narratíva célja, hogy az egyén egy koherens önképet tudjon kialakítani magáról, amit a környezete felé is kommunikál. De mi történik akkor, ha az egyén környezete nem fogadja el ezt a képet, hiszen annak szubjektív jellege miatt esetleg eltérhet az ő értelmezésüktől, máshogy magyarázhatnak bizonyos jelenségeket, történéseket. Ebben az esetben nem fogadják el az egyén önmagáról kialakított képét, esetleg ignorálhatják vagy egyes helyzetekben le is rombolhatják azt, ami igen káros következménnyel jár az egyén számára. A szóban forgó Sims (2003) tanulmányában a középvezetők esete jól szimbolizálja az előzőekben vázolt helyzetet. A középvezetők esetében ugyanis előfordulhat, hogy feletteseik nem fogadják el az általuk kialakított és kommunikált önképet, ignorálhatják, bizonyos esetekben pedig lépéseket tehetnek annak érdekében, hogy átformálják vagy megsemmisítsék azokat. Ebben az esetben azonban a középvezetők hiteltelenné, gyengévé válhatnak saját beosztottjaik szemében (Sims, 2003 in Alvesson, 2010).

Sims (2003) meglátása szerint a környezet elutasító magatartásának lehetősége felveti a kérdést, hogy az egyén élettörténetének jellemző vonása nem a koherencia és a folytonosság, hanem a széttöredezettség és a ciklikusság. Ha ebből a szempontból közelítenénk a mesélő metaforájához, akkor az egyén törekvése, miszerint ki szeretni alakítani egy koherens élettörténetet, arra engedne bennünket következtetni, hogy az egyén elkötelezett identitása alakításában és a változásokkal való szembenézés a koncepció egyik kulcselemét jelentené (Alvesson, 2010). Ez a megközelítés pedig sokkal inkább a küzdő vagy harcos, illetve az önmagában kételkedő metaforáját vázolná fel elénk, s nem pedig a mesélőét.

Bár a mesélő metaforájának egyik alappillére az a felfogás, miszerint az egyén stabilitásra törekszik, és narratívájának megalkotásával egyik célja a biztonság érzetének kialakítása, az előző felvetések fényében mégis azt mondhatjuk, hogy a mesélő kép, mint az identitás egyik lehetséges megközelítése gyakran egy folyamatosan formálódó történetre utal.

Az elmélet kritikusai amellet érvelnek, hogy a mesélő képe mögötti elmélet

túlságosan az egyén aktív identitás-formáló szerepére koncentrálnak, és elbagatellizálják a társas környezet hatását, a különféle interakciók jelentőségét (Alvesson, 2010). Czarniawska-Joerges (1994), a narratív elméletek kiemelkedő kutatója a mesélő mint előadó, narrátor és a közönség kapcsolatának példáján keresztül igyekszik szemléltetni az egyén és környezete közötti interakció fontosságát (Czarniawska-Joerges, 1994 in Alvesson, 2010). A kutató szerint az identitásunk kialakítása valójában az elbeszélés folyamata, amelyben mi magunk, mint előadók vagy narrátorok a hallgatósággal összhangban alakítjuk a narratívánkat, személyes élettörténetünket. Hiszen a hallgatóság megtapsolhatja a narrátort, de ki is fűtyülheti, elutasítva az előadást.

A mesélő metaforájának központi gondolata mégiscsak az, hogy az egyén természetes körülmények között maga alakítja történetét és a különböző társas interakciók, találkozások tapasztalatait ő maga rögzíti a narratívában. Így az elméleti megközelítés képviselői arra koncentrálnak, hogy az egyén milyen módon interpretálja a vele történeteket, hogyan mesél az egyes szituációkról, helyzetekről. A mesélő képe így ebben a megközelítésben ez egyén egyfajta romantikus elképzelését adja; az egyén egy művész, aki rendelkezik a szükséges kreativitással és nyelvi képességekkel ahhoz, hogy integrálja tapasztalatait, élményeit (Alvesson, 2010).

1.8. A mesélő képének kombinálása a küzdő, harcos metaforájával

Mint korábban definiáltam, a felvázolt képek, metaforák nem zárják ki kölcsönösen egymást, bizonyos elvek mentén szabadon kombinálhatóak (Alvesson, 2010). A mesélő metaforája igen népszerű megközelítésnek számít az identitáskutatásban és számos elméleti irány képviselője előszeretettel alkalmazza.

A küzdő, harcos metaforájának és a mesélő képének metszéspontját, társításuk lehetséges keretét a küzdelem, az énképet érő kihívásokkal való megküzdés gondolatköre adja. Bár a mesélő metaforájának nem központi fogalma a kihívásokkal való megküzdés, az egyén által kialakított narratíva, élettörténet egyik eleme lehet a küzdelem. Ebben az esetben a küzdelem azt jelenti, hogy az egyén erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy integrálja, összefűzze, egységes történetben rendezze az esetenként különböző irányba mutató, ellentmondásos tapasztalatait.

Így a két metafora egyik közös pontja a küzdelem koncepciója, azonban ahhoz, hogy társítani tudjuk a két szóban forgó elméleti irányt, fontosnak tartom kiemelni, hogy miben különbözik a két megközelítés.

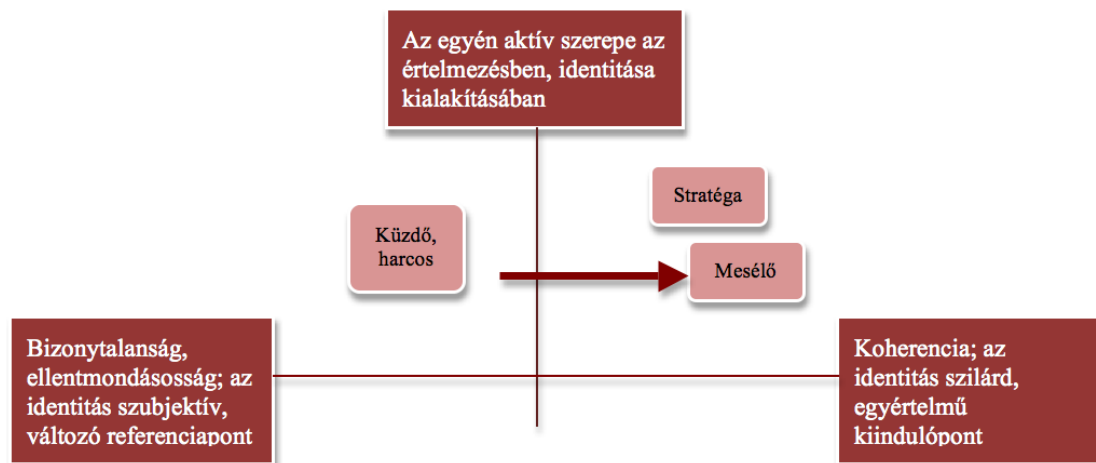
- A mesélő metaforája arra helyezi a hangsúlyt, hogy az egyén hogyan interpretálja a vele történeteket, hogyan mesél a helyzetekről, az egyes emberekkel való találkozásairól, kapcsolatairól, a társas interakciók egyéb csatornáiról és a tapasztalatairól. A mesélő esetében az egyén belső kognitív folyamatai hangsúlyosak.
- A küzdő vagy harcos metaforája sokkal inkább a különböző erőkre, az identitást formáló kihívásokra fókuszál, és az egyes tapasztalatokat nem egyszerűsíti le epizódokra, sokkal jobban koncentrálnak a folyamatokra és arra, hogy az egyén hogyan éli meg az egyes helyzeteket. A küzdő képe esetében tehát az egyén a külső környezet felől érkező kihívásokra fókuszál, így maga a küzdelem lesz a

hangsúlyos. Az egyén tapasztalatait nem rendszerezi egyfajta egységes történetbe, ezért az ellentmondásokkal való szembenézés és a megküzdéshez választott stratégia csupán átmeneti megoldásokat biztosít számára.

- A kihívások a mesélő esetében a meséléshez szükséges inspiráció forrásai, a küzdő képénél azonban központi szerepet kapnak. A mesélő célja az, hogy integrálja ambivalens tapasztalatait, és ezzel egységesítse múltját, jelenét és lehetséges jövőjét, egy hosszú távú magyarázatot találjon az öndefinícióját érő kihívásokra. A küzdő ezzel szemben a jelenben harcol az egyes kihívásokkal, így az egyén által követett stratégiák – amelyek segítségével megküzd az ellentmondásokkal – pillanatnyi magyarázattal szolgálnak számára.

A két kép egyrésztől azért kombinálható, mert mindkettő az egyén aktív szerepére teszi a hangsúlyt. Mindkét elmélet képviselői amellet teszik le a voksukat, hogy az egyén környezete szubjektív értelmezésén keresztül jut el öndefiníciója kialakításáig.

Ennek szemléltetéséhez idézzük fel a korábbi ábránkat, amely a különböző identitáselméleti megközelítéseket hivatott bemutatni, rendszerezni. Vízszintes tengelyünk a tradicionális-posztmodern megközelítés dichotómiáját ábrázolja, az erre állított függőleges tengely pedig azt szemlélteti, hogy az egyes elméletek az identitás formálásban az egyén aktív szerepére vagy a kontextus elsődlegességére teszik-e a hangsúlyt. Kutatásomban az egyén aktivitására, szubjektív értelmezésére, saját megélésére szeretnék fókuszálni, ezért vegyük csak azt a két sík negyedét, amelyek azokat az elméleti irányokat tartalmazzák, amelyekre jellemző ez a megállapítás.

Meglátásom szerint a küzdő képe egy jó kiindulópontot ad kutatásunkhoz, hiszen a jelenkori társadalmi, gazdasági környezet kiszámíthatatlanságára, bizonytalan, ambivalens jellegére helyezi a hangsúlyt, és központi eleme az egyén realitással való megküzdése.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár az egyén igyekszik szembenézni az önképét érő kihívásokkal, de mégis szüksége van a stabilitásra, a biztonság érzetére, hiszen nem tud az állandó, szüntelen bizonytalanság harcmezején létezni. A felvázolt vízszintes tengelyen való elmozdulás a koherencia végpont irányába így azt szimbolizálja, hogy az egyénnek szüksége van egy kapaszkodóra, egy

nyugvópontra. Ezt a stabilitást pedig a mesélő metaforájában találjuk meg.

A küzdő vagy harcos koncepcióját és a mesélő metaforáját így olyan módon kombinálhatjuk, hogy figyelembe vesszünk egyfajta időbeli szempontot. A küzdő képe alapján az egyén a mindennapok során, a jelenben küzd meg az öndefinícióját érő kihívásokkal. Ekkor kifelé, a külső környezetre fókuszál, hiszen az lesz számára fontos, hogy az ellentmondások ellenére a külvilág felé kommunikáljon egyfajta koherens öndefiníciót. A mesélő koncepciója szerint pedig az egyén idővel eljut arra a pontra, amikor befelé, saját belső gondolatai felé fordul annak érdekében, hogy egységbe tudja foglalni tapasztalatait, hogy megteremtse a kapcsolatot és összhangot múltja, jelene és elképzelt jövője között. A mesélő koncepciója így ebben a megközelítésben nem jelent egy statikus szemléletmódot, hiszen éppen az identitás kialakításának dinamikáját „kezeli”: a változásokat nem hagyja figyelmen kívül, az egyén „dolgozik” ezekkel a változásokkal és ilyen módon halad a stabilitás irányába.

A két metafora összekötése mellett szól egy további érv is: mindkettő esetében alkalmazható, releváns fogalom az identitás munka. Ennek bemutatására a következő fejezetben szeretnék kitérni.

1.9. Identitás – összegzés

Mielőtt bemutatnám az identitás munka fogalmát, szeretném összegezni az identitással kapcsolatos eddigi megállapításaimat.

Mint láhattuk, az **identitáskutatás** rendkívül szerteágazó tudomány, **számos elméleti megközelítéssel találkozhatunk a szakirodalomban**. Az egyes szerzők más és más logika mentén közelítenek az identitás fogalmához, így nagyon **nehéz egzakt definíciót találnunk**. Mivel számos elmélettel találkozhatunk arra vonatkozóan, hogy mit is jelent az identitás, rendelkezünk egy bizonyos fokú szabadsággal. Ezzel a szabadsággal azonban tudni kell élni, hiszen nem feltétlenül válogathatunk kedvünkre az egyes elméletek által használt fogalmak közül, bizonyos megközelítéseket nem vonhatunk össze (Alvesson, 2010). Meglátásom szerint a **felvázolt modell**, az egyes elméletek metaforákként való ábrázolása abban **segít bennünket, hogy lássuk, milyen elvek mentén társíthatjuk az egyes koncepciókat**. Láthatjuk a közös pontokat, amelyek összekötik az egyes elméleteket, illetve a különbségeket, amelyek mentén meghatározható, hogy mely metaforák egészítik ki egymást, melyek azok a megközelítések, amelyek fogalmait szimultán használhatjuk. Meglátásom szerint ez a fajta megközelítése az identitás fogalmát színesíti, gazdagítja munkánkat az empirikus kutatás során, megakadályozza, hogy szűklátókörűen gondolkozzunk egy egyébként is homályos fogalomról.

Ezek alapján én két identitáselméleti koncepció fogalmait, feltevéseit szeretném alkalmazni kutatásom során: a küzdő, harcos és a mesélő metaforájával leírható megközelítéseket.

Alapfeltevéseim az identitás fogalmáról így a következők:

- Az egyén önmeghatározása függ az őt érő **hatásoktól**, a **társas interakció különböző csatornáin szerzett benyomásaitól**, attól, hogy mi az egyén „valósága”, tehát az **időtől, helytől** és a **kontextustól**.

- Az identitás ebben az értelemben egy **folyamatot** jelent, amely során az egyén „valakivé válik”.
- Azt a megközelítést követem, miszerint **az egyén szüntelenül törekszik arra, hogy értelmezze környezetét**, az őt körülvevő világot, ezért az identitás kialakításában az **egyén aktív szerepére, kognitív, belső folyamataira, szubjektív megélésére** szeretném a hangsúlyt helyezni.
- A **küzdő metaforája** szerint az egyénnek a napjainkra jellemző, bizonytalan és ellentmondásokkal teli világban számos kihívással kell szembenéznie.
- Az egyénnek azonban szüksége van a stabilitás és biztonság érzetére, amit bizonyos narratívák kialakításán keresztül ér el. Ezt a megközelítést **a mesélő metaforája** sűríti magába.
- E **két metafora kombinálható** egymással, hiszen mindkettő az egyén aktív szerepére, saját megélésére koncentrál. Az énképet érő kihívásokkal való szembenézés, a küzdelem mindkét képhez köthető, hiszen a mesélő metaforája azt feltételezi, hogy az egyénnek erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy integrálni tudja olykor ellentmondásos tapasztalatait. Azonban a harcok, küzdő koncepciójával szemben a mesélő képének nem központi fogalma a küzdelem, a változásokkal, ellentmondásokkal való megküzdés, a mesélő képének központi eleme a stabilitás, az egyén koherencia iránti vágya. A **biztonság iránti vágy és az állandó küzdelem mentén összekapcsolható a két metafora**, kiegészítik egymást, így az identitás kutatásának egy dinamikusabb megközelítését adja.

Az egyén tehát arra törekszik, hogy szüntelenül értelmezze környezetét, magyarázatot társítson tapasztalataihoz. Az értelmezések során kialakítja identitását, így meg tudja határozni saját helyét a világban; tehát a szóban forgó értelmezéseken keresztül válaszol a kérdésre: „ki vagyok én?”. Az identitás egy összetett és sokrétű folyamat, amelyben az egyén „valakivé válik”.

A következőkben szeretném bemutatni az identitás munka fogalmát, amely fontos alappillért jelent dolgozatomnak, valamint az empirikus kutatásom tapasztalatainak kiértékelésében is nagy segítségemre lesz.

1.10. Identitásmunka – egy „gyümölcsözőbb” megközelítés

Alvesson (2010) meglátása szerint, ha azt szeretnénk vizsgálni, hogy az egyén hogyan határoz meg egy koherens öndefiníciót, akkor az identitás munka elmélete színesíti a kutatás módszertanát, egy sokkal „gyümölcsözőbb” megközelítésnek számít (Sveningsson és Alvesson, 2003), amely kiemeli az identitás kialakításának dinamikus aspektusait.

Az identitásmunka definíciójának bevezetése előtt ismét érdemes kiemelnünk, hogy az általam kiindulópontként választott fogalmi keretnek, a küzdő metaforájának alapvető eleme a társadalmi kontextus vizsgálata. Az identitás folyamatszerű megközelítése lehetővé teszi azt, hogy a társadalmi közeget, az egyén környezetét figyelembe vegyük, így egy sokkal árnyaltabb képet festhetünk arról, hogy hogyan alakítja ki identitását.

Mint ahogy korábban definiáltam, az elmélet azt feltételezi, hogy az egyénnek a

jelenkori bizonytalan társadalmi környezetben ellentmondások, ellentmondásos szerepelvárások valóságos dzsungelén kell átküzdenie magát annak érdekében, hogy kialakítson egy koherens önképet. Kutatásunk során így arra kell koncentrálnunk, hogy az egyén milyen nehézségeken megy keresztül miközben ideiglenes válaszokat keres arra a kérdésre, hogy „ki vagyok én/kik vagyunk mi?” (Sveningsson és Alvesson, 2003). Azt érdemes vizsgálnunk, hogy az egyén hogyan képes fenntartani egy pozitív és hiteles képet abban a helyzetben is, amikor ellentmondásos elvárásokkal találja szemben magát (Sveningsson és Alvesson, 2003). Az alapvető konfliktus, dilemma és az egymásnak ellentmondó erők a jellemző vonásai annak a környezetnek, amelyben az egyén elköteleződik abban, hogy formálja saját identitását.

Ezzel pedig el is érkeztünk az identitásmunka definíciójáig, amely szerint az egyén felelősséget vállal abban, hogy maga alakítsa, formálja, „újrátárgyalja”, fenntartsa, erősítse vagy felülvizsgálja azokat az értelmezéseket, amelyek hasznosak számára a koherencia, az egységes öndefiníció kialakítása szempontjából (Sveningsson és Alvesson, 2003, 1165. old.). A változó környezettel, a valósággal való megküzdés ezért azt jelenti, hogy az egyén elköteleződik abban, hogy szembenéz a változásokkal, s a környezetéből érkező kihívásokkal.

Az egyén reflexió, gondolkodás és értelmezések láncolatán keresztül érti meg saját énjét, jut el az önkép kialakításáig. Az identitásmunka így egy folyamatos mentális tevékenységet, gondolkodást jelent, amelyet az egyén annak érdekében végez, hogy megértse azt, hogy mi történik vele, hogy értelmezze az egyes helyzeteket, történéseket és ezáltal ki tudjon alakítani egy egységes képet magáról. Ez utóbbi azért fontos az egyén számára, mert ezáltal válik identitása a már említett iránytűvé, hiszen a koherencia segíti abban, hogy bizonyos helyzetekben dönteni tudjon, hogy hogyan szeretne cselekedni. A koherencia szempontjából pedig elengedhetetlen, hogy ez az önkép pozitív legyen és egyedi, azaz megkülönböztesse az egyént másoktól.

1.10.1. Az identitásmunka „katalizátorai”

Az emberek akkor köteleződnek el abban, hogy újrátárgyalják identitásuk addigi elemeit, amikor a már kialakított, megszokott önképüket valamilyen kihívás éri, megkérdőjeleződnek az addigi feltevéseik, értékeik. Ha az egyén egy olyan szituációban találja magát, amely számára szokatlan és nem tudja eldönteni, hogy hogyan cselekedjen, akkor az identitásmunka elmélete szerint erre a helyzetre valahogy reagálni fog. Először igyekszik értelmezni a helyzetet, megérteni, hogy mi történik vele. A tapasztalatait ezután összeveti addigi meggyőződéseivel és eldönti, hogy hogyan „szeretne”, hogy hogyan fog viszonyulni a történetekhez. Lehet, hogy addigi meggyőződése még erősebbek lesznek, lehet, hogy bizonyos mértékben változtat rajtuk, de az is előfordulhat, hogy gyökeresen megváltoznak feltevései. Az új szituáció ezért egy kihívást jelent az egyén addigi elvei, meggyőződése és végső soron önképe felé. Az identitásmunka definíciója pedig azt mondja ki, hogy az egyén nem fordít hátat ezeknek a kihívásoknak, hanem szembenéz velük és vállalja, hogy megkérdőjelezze önképének bizonyos elemeit.

Egyes kutatók meglátása szerint az identitásmunka többé-kevésbé folyamatosan zajlik, hiszen minden nap kerülhetünk új, szokatlan helyzetekbe. Mások mellett érvelnek, hogy bizonyos időközönként, különleges események hatására kérdőjelezi

meg az egyén addigi önképét. Különleges eseménynek számítanak a krízisek. Ezeknek a helyzeteknek a jellemző vonása a bizonytalanság, az aggodalom, aggály és a kétely (Collinson, 2003; Knights és Willmott, 1989 in Alvesson, 2010). Az identitásmunkának ez a fajta megközelítése arra helyezi a hangsúlyt, hogy kritikus események, radikális változások sokkal koncentráltabb, tudatosabb identitás munkára készítetik az egyént (Ibarra, 1999 in Alvesson, 2010).

Általánosságban azt mondhatjuk el, hogy a váratlan események, változások, radikális átmenetek, a megterhelő, mindennapos stresszhelyzetek, a feszültség mind arra kényszerít bennünket, hogy felülvizsgáljuk, hogy „kik is vagyunk mi” és arra motivál bennünket, hogy meg akarjuk találni a választ erre a kérdésre. Ezáltal sokkal koncentráltabb identitás munkára ösztönöznek azok a helyzetek, amelyeket az egyén kritikusként, problematikusként és nehézként, megterhelőként él meg.

1.10.2. Tudatos identitásmunka

Az identitásmunka abban az esetben válhat tudatossá, hogy ha az egyén kételkedik magában és felteszi saját magának is a kérdést: „miért hiszek ebben, miért gondolkodom így?”. Tehát a tudatos identitásmunka egyik alapvető feltétele a kétely, az önmagunkkal szemben érzett bizonytalanság. De miből fakad ez a kételkedés? A tudatos identitásmunka kiváltó oka vagy katalizátora lehet egy olyan társas helyzet, amelyben úgy érezzük, hogy a környezetünk olyan elvárást közvetít felénk, amely nem felel meg önképünknek, azzal nem egyeztethető össze. Az identitásmunka elmélete szerint így a pszichológiai és a léttel kapcsolatos aggodalmak, félelmek és komplex, összetett vagy problematikus társas helyzetek ösztönöznek minket arra, hogy megkérdőjelezzük addigi önképünket (Alvesson és társai, 2008). Ezek szerint felismerjük, hogy olyasmit vár el tőlünk a környezetünk, aminek nem tudunk megfelelni. A különböző társas érintkezések, interakciók, diskurzusok során felismerjük az elvárt kép és önképünk közötti szakadékat (Alvesson és Willmott, 2002), és ez a helyzet arra ösztönöz bennünket, hogy felülvizsgáljuk, szükség esetén pedig újraformáljuk a saját magunkról kialakított képet. Ehhez természetesen elengedhetetlen, hogy nyitottak legyünk, hogy befogadjuk a környezetünk által felénk közvetített elvárásokat, és elfogadjuk, hogy bizonyos esetekben felül kell vizsgálnunk addigi értelmezéseinket, meggyőződéseinket, identitásunk konstrukcióit.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden egyes esetben elköteleződünk amellett, hogy változtassunk. Emellett nem jelenti azt sem, hogy minden esetben, szükségszerűen változtatnunk kell, hogy ha felismertük az elvárt kép és a tényleges önkép közötti ellentmondást. Az identitásmunka, az ellentmondásokkal való szembenézés jelentheti a stabilitást is, hiszen sarkallhat bennünket arra, hogy megőrizzük identitásunknak korábbi elemeit (Sveningsson és Alvesson, 2003). Az identitás munka elmélete csupán azt mondja ki, hogy nem fordulunk el attól, hogy felülvizsgáljuk identitásunkat, nem ignoráljuk a környezetünk felőli kihívásokat, hanem elköteleződünk abban, hogy szembenézzünk az ellentmondásokkal.

A tudatos identitásmunka tehát többé-kevésbé folyamatosan zajlik, és előfeltétele, hogy az egyén – ha csekély mértékben is – de kételkedjen saját magában, megkérdőjelezze addigi értékeit, feltevéseit, emellett pedig nyitott legyen a változásra. Koncentráltabb és tudatosabb identitásmunkára készítetik az egyént a különleges

események, változások, előre nem látott történések csakúgy, mint az állandó erőfeszítések, kihívások.

1.10.3. Identitásmunka a küzdő és a mesélő metaforájának esetében

Fontosnak tartom kiemelni, hogy az identitásmunka definíciója más metaforák esetében is alkalmazható, így a különböző elméletek számára mást és mást jelent maga a fogalom. Az előző fejezetben az Alvesson és kutatótársa által használt identitásmunka definícióját mutattam be (Sveningsson és Alvesson, 2003). Alvesson esetében az identitás fogalma szorosan összefügg az identitásmunka fogalmával, így a kutató sokkal általánosabb értelemben használja, mint más szerzők. A küzdelem, a kihívásokkal való szembenézés a küzdő vagy harcos metaforájának központi eleme, így a hangsúly arra helyeződik, hogy az egyén elköteleződik abban, hogy formálja identitásának egyes elemeit és alakítsa azok egymáshoz való viszonyát is.

Mint ahogy fentebb meghatároztam, a mesélő metaforájának esetében is releváns fogalom az identitásmunka. E kép esetében az identitásmunka azt jelenti, hogy az egyén, olykor ellentétes irányba mutató, ambivalens tapasztalatainak integrálására, egységes történetben való egyesítésére törekszik. A mesélő célja így az lesz, hogy egységesítse múltját, jelenét és lehetséges jövőjét, egy hosszú távú magyarázatot találjon az öndefinícióját érő kihívásokra.

A következő fejezetben szeretném bemutatni az intersectionality definícióját, amely az identitásmunka egy speciális változataként fogható fel, és dolgozatomban gyakorlati részében fogom arra használni, hogy a muszlim nők identitásmunkáját tanulmányozzam.

1.11. „Intersectionality”

Annak érdekében, hogy a muszlim nők identitás munkáját tanulmányozhassam, fontosnak tartom, hogy bevezessek még egy fogalmat; az intersectionality¹ fogalmát. Mint látni fogjuk, az intersectionality fogalma összeköti az általam kiindulópontként használt identitás elméleti megközelítést, az identitásmunka fogalmát, illetve gyakorlati szempontból hasznos fogalom lesz, ha a muszlim nők identitását szeretném vizsgálni.

1.11.1. Intersectionality mint speciális fogalom

Mint azt láthattuk, identitásunk kialakítása bonyolult folyamat, amelynek során időről időre válaszokat keresünk arra a kérdésre, hogy kik vagyunk mi. Az identitás egyrészt egy pszichológiai folyamat, amely során az egyén értelmezi saját magát és az őt körülvevő világot. Az egyén tehát főként a konkrét, megélt szituációk értelmezése folyamán alakítja ki önképét, emellett pedig a számára releváns emberekkel való interakciók során formálja identitását. Ez a megállapítás pedig arra enged következtetni bennünket, hogy az identitás sokrétű és állandóan változik, kialakítása

¹ A magyar szakirodalomban az intersectionality fogalmára nem találunk megfelelő fordítást, ezért a továbbiakban az angol elnevezést használom.

függ a helytől, időtől és a kontextustól, tehát az egyén valóságától (Essers és Benschop, 2009).

Az intersectionality fogalma abban segít bennünket, hogy értelmet tudjunk adni a különböző hatásoknak, amelyek szerepet játszanak abban, hogy hogyan alakítunk ki egy egységes öndefiníciót. Segít az értelmezésben, abban, hogy meg tudjuk ragadni, hogy mire érdemes odafigyelnünk, miközben azt vizsgáljuk, hogy hogyan alakítja ki az egyén identitását.

Emellett pedig speciális fogalom, amely különösképpen akkor lehet segítségünkre, ha olyan emberek identitását vizsgáljuk, akik a társadalomban egy bizonyos kisebbséghez tartoznak, illetve különböző sztereotípiákkal, esetlegesen hátrányos megkülönböztetéssel kell szembenéznünk.

Az intersectionality definíciója így abban van segítségünkre, hogy biztosít egy iránytűt, és kutatásunk során arra irányítja figyelmünket, amire fókuszálni érdemes, ha az előbb vázolt jellemzőkkel rendelkező egyének identitását vizsgáljuk. Segítségével meg tudjuk határozni azokat a társas kategóriákat, amelyekre koncentrálnunk érdemes az empirikus kutatás során.

Mielőtt azonban meghatároznám, hogy pontosan mit jelent az intersectionality fogalma, szeretném felvázolni, hogy a továbbiakban mit értek társas kategória alatt, illetve bemutatni, hogy milyen kapcsolat van a szóban forgó társas kategóriák és az identitás kialakítása között.

1.11.2. Társas kategóriák – az identitás építőkövei

Életünk során számos csoportnak, szervezetnek a tagjai vagyunk, ezek a közösségek pedig mind közvetítenek felénk egyfajta elvárást azzal kapcsolatban, hogy mi az elfogadott és támogatott viselkedés az adott közegben. Ez alapvetően azt jelenti, hogy ha egy csoport tagjai leszünk, akkor az abban általánosan elfogadott értékeket bizonyos mértékben magunkévá kell tennünk annak érdekében, hogy a csoport tagjai maradhassunk, így az adott közösség értékei, feltevései identitásunk elemeivé válnak, a továbbiakban hatással lesznek arra, hogy hogyan cselekszünk, döntünk bizonyos szituációkban. Csoport vagy közösség alatt pedig érthetjük a munkahelyünket, különböző klubokat, közösségeket, de ide tartozik a nem, vallás, a nemzetiség, és az etnikum is.

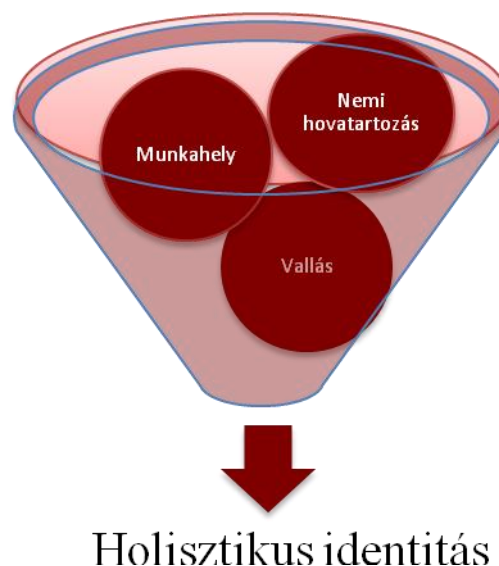
Az egyes közösségekhez való tartozást a társas lét kategóriáiként foghatjuk fel, így beszélhetünk például a nemi hovatartozás, a vallás, a nemzetiség vagy a társadalomban elfoglalt hely társas kategóriáiról (Essers és Benschop, 2009). A társas kategóriák pedig felvázolják identitásunk elemeit, azokat az építőköveket, amelyekből felépítünk egy egységes önképet.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy egyszerre több közösségnek, szervezetnek is a tagjai vagyunk, ezek pedig mind külön-külön, más és más, olykor egymástól eltérő szerepelvárásokat közvetítenek felénk. Ez a megállapítás pedig felveti a kérdést, hogy hogyan hangoljuk össze az egyes csoportok által felénk közvetített, viselkedésünkre vonatkozó elvárásokat.

Alvesson (2003) ezzel a kérdéssel kapcsolatban azt vizsgálja, hogy hogyan kezeljük azokat az elvárásokat, amelyek olykor ellentmondásosak lehetnek számunkra.

Fókuszba az egyéni megélésre helyeződik, arra, hogy az egyén mennyire fogadja el, mennyire teszi magáévá a szerepelvárásokat, milyen mértékben tárgyalja őket újra, illetve vizsgálja felül, valamint hogy mennyiben utasítja el azokat. Az identitás munka definíciója alapján pedig az egyén elköteleződik abban, hogy szembenézzen a kihívást jelentő ellentmondásokkal és maga alakítsa, formálja identitásának elemeit, szükség esetén formálja azokat annak érdekében, hogy kialakítson egy koherens és pozitív öndefiníciót. Fontosnak tartom kiemelni, hogy Alvesson megközelítését követve egyfajta holisztikus identitásról beszélek. Az általam használt identitás fogalom feltételezi, hogy az egyén a vele szemben támasztott szerepelvárásokat maga értelmezi, alakítja, formálja identitásának elemeit és azok kapcsolatát. Ezek szerint a különböző szerepelvárásoknak megfelelően kialakított identitás elemek halmazából egy egységes, holisztikus identitást alakít ki az egyén.

Az alábbi ábra azt hivatott bemutatni, hogy az egyén a különböző társas kategóriák által felvázolt identitás elemeket maga értelmezi, szükség esetén újratárgyalja azokat, majd tapasztalatai és értelmezése alapján kialakít egy egységes önképet.

Forrás: saját ábra

Összességében tehát azt mondhatjuk el, hogy életünk során különféle közösségek, csoportok tagjai vagyunk, amelyek mind közvetítenek felénk egy elvárást arra vonatkozóan, hogy hogyan kellene viselkedünk. Ezek a közösségek felrajzolják a társas létnek azon kategóriáit, amelyeknek megfelelően meg tudunk határozni bizonyos identitás elemeket. Az egyén ezeket az elemeket maga értelmezi, alakítja, formálja annak érdekében, hogy egy egységes, pozitív önképet tudjon kialakítani; tehát nem passzív azonosulásról, hanem az egyén aktív értelmező szerepről beszélhetünk.

1.11.3. Intersectionality – a kirekesztés társas kategóriáinak vizsgálata

A nemi, etnikai hovatartozás, a társadalomban elfoglalt hely, a követett vallás olyan társas kategóriákat vázolnak fel, amelyek az elnyomás, a hátrányos megkülönböztetés elemei lehetnek (Essers és Benschop, 2007; 2009). Az előítélet jelensége pedig a hatalommal és a megbecsüléssel kapcsolatos kérdéseket veti fel (Crenshaw, 1997). Ez a megállapítás azt jelenti, hogy ha a társadalom fenntartásokkal kezel bizonyos csoportokat, sztereotípiákat alkot róluk nemük, származásuk vagy vallásos meggyőződésük miatt, akkor az adott csoporthoz tartozó egyéneknek számos kihívással kell szembenéznük, valamint hátrányt szenvedhetnek miközben érdekeik érvényesítésére törekcszenek. Az intersectionality fogalmát először arra használták a kutatók, hogy a kisebbségben lévő etnikai csoportok helyzetét vizsgálják a nemi identitás, valamint egyéb, a kirekesztés, negatív megkülönböztetés lehetőségét magukban rejtő kategóriák tükrében (Abid és Guerrier, 2003). A koncepció különlegességét pedig éppen az adja, hogy ahelyett, hogy kiemelne egy-egy aspektust, a vázolt kategóriák együttes hatására helyezi a hangsúlyt, ezáltal pedig egy sokkal különlegesebb, élesebb nézőpontot biztosít a vizsgálódáshoz. A fogalmat olyan feminista gondolkodók, kutatók használták és pontosították időről időre, mint Crenshaw (1997). A kutatónő meglátása szerint a fehér, középosztálybeli feminizmus diadalmenete nem sokban változtatott a színes bőrű nőkkel szembeni sztereotípiákon (Essers és Benschop, 2009). Crenshaw arra hívta fel a figyelmet, hogy a „nők nem csupán nők, hanem mindig egy adott társadalmi osztály tagjai, egy meghatározott etnikumhoz tartozó egyének” (Mirchandani, 1999, 229. old. in Essers és Benschop, 2009), ezért ezeket a tényezőket együtt kell vizsgálni, egyfajta holisztikus nézőpontot elsajátítva.

Idővel a szervezeti tudományok világában is elkezdtek alkalmazni a definíciót, mint elméleti irányelvet, annak érdekében, hogy megragadják a társadalomban elfoglalt hely, a faji és nemi hovatartozás kategóriái közötti kölcsönhatást. Az intersectionality fogalmát így a szervezeti élettel foglalkozó kutatók közül azok használják, akik hangsúlyt fektetnek arra, hogy hogyan lehet menedzselni a diverzitást a szervezetben. A szóban forgó kutatók azt emelik ki, hogy az egyének nemi, etnikai hovatartozásának és társadalomban elfoglalt helyének vizsgálata a szervezetek működésének, dinamikájának mélyebb megértéséhez vezet.

Ebbe a körbe tartozik Holvino (2008), aki a feminista elméletekre építve vizsgálja a szervezeti életet, és az intersectionality definíciójának relevanciája és szükségessége mellett érvel. Holvino (2008) az Egyesült Államokban élő fekete nők körében végzett kutatásához használta a definíciót. Meglátása szerint a nemi, etnikai hovatartozás és az egyén társadalomban elfoglalt helye olyan kategóriák, melyek egy időben játszanak szerepet abban, hogy hogyan határozzunk meg egyfajta öndefiníciót, ezért ezen identitás elemek együttes hatását kell vizsgálnunk (Holvino, 2008). A kutatónő arra hívja fel a figyelmet, hogy a fogalom alkalmazása a szervezetek jobb megismeréséhez vezet, valamint a szervezeti politika kialakításának szempontjából gyakorlati hasznossággal is bír.

1.11.4. Az intersectionality fogalmának „finomhangolása”

Az előzőekben bemutatam, hogy milyen gyökerekből táplálkozik az intersectionality fogalma, milyen jellegű igények hívták életre kidolgozását. A továbbiakban azonban szeretném pontosítani, hogy mit is értek a fogalom alatt.

Annak érdekében, hogy meg tudjam határozni az intersectionality fogalmának lényegi elemeit, a továbbiakban Benschop és Essers (2007; 2009) munkásságára szeretnék építeni.

A két kutatónő a már említett Holvino (2008), illetve Crenshaw (1997) által felvázolt definíciós keretből kiindulva tovább finomította az intersectionality fogalmát, hiszen egy olyan elemet építettek be vizsgálatukba, ami viszonylag kevésbé tárgyalt terület az identitás kutatás szakirodalmában; ez a kategória pedig az iszlám vallás. Benschop és Essers (2007) kutatásának témája a Hollandiában élő, török, illetve marokkói származású, muszlim vállalkozónők identitásának vizsgálata. Központi kérdésük az, hogy a szóban forgó nők hogyan alakítják ki munka identitásukat nemi, etnikai és vallási hovatartozásuk tükrében. Meglátásuk szerint muszlimként egy nem muszlim környezetben az egyénnek két különböző kulturális háttérből kell felépítenie identitását, ez pedig egy összetett és komplex munka identitás kialakításához vezet (Essers és Benschop, 2007).

Emellett elméleti megközelítésüket tekintve az intersectionality definícióját két olyan fontos fogalomkörhöz kapcsolják, amely az én dolgozatomban is központi szerepet kap; ez pedig az identitás folyamat jellegű megközelítése, valamint az identitás munka definíciója. Kutatásuk így három alappillérre épül: az identitás anti-esszencialista megközelítésére, az intersectionality fogalmának használatára, valamint az identitás munka definíciójára.

A továbbiakban emellett, hogy összefoglalom az intersectionality definíciójának lényegi elemeit, szeretnék kapcsolatot létesíteni az általam használt identitás fogalom, az intersectionality és az identitás munka fogalma között. A három fogalmi keret között szoros kapcsolat határozható meg, hiszen mindegyik lényegi jellemzője a dinamika.

Elsődleges kiindulópontunk tehát az identitás folyamat jellegű, anti-esszencialista megközelítése. A korábban definiáltak értelmében ez azt jelenti, hogy az identitás sokkal inkább értelmezhető a „valakivé válni folyamatként”, mint a „valakinek lenni állapotként”. Az öndefiníció kialakítása a különböző tapasztalatok, a másokkal folytatott interakciók, a kontextus, hely és idő függvénye. A külvilág, a környezet „állandó jellemzője” azonban maga a változás, így ennek megfelelően az önképet szüntelenül kihívások érik, ami az öndefiníció folyamatos újrátárgyalásának irányába tereli az egyént. Ez az elméleti keret tehát az öndefiníció vizsgálatának egy dinamikus megközelítését adja.

Identitásunk másik fontos jellemzője az összetettség, a komplexitás. Ennek magyarázó tényezője a különböző társas kategóriák által felrajzolható identitás elemek együttes hatása arra, hogy hogyan alakítunk ki egy egységes öndefiníciót magunkról. A különböző társas kategóriák bizonyos csoportokhoz, közösségekhez való tartozásunkat szimbolizálják, így közvetítenek számunkra egy elvárást azzal kapcsolatban, hogy mi az elvárt, támogatott viselkedés az adott közegben. Ezek az elvárások azonban esetlegesen ellentétes irányba hathatnak.

Az intersectionality fogalmára építve az eddigiekre vonatkozóan két fontos, állítást tehetünk. A fogalom egyik eleme, hogy nem választhatjuk el az egyes társas kategóriákat egymástól. A definíció elnevezése is arra utal, hogy az egyes identitás elemek metszik egymást (intersection – metszéspont), folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. Másrészről ki kell emelnünk, hogy a társas kategóriák egy időben vannak hatással arra, hogy az egyén hogyan alakítja ki identitását és hogyan fog viselkedni bizonyos élethelyzetekben.

Ennek megértéséhez gondoljunk vissza arra, hogy az identitás felfogható egyfajta iránytűként, amely meghatározza, hogy bizonyos helyzetekben hogyan fogunk reagálni, milyen lesz a viselkedésünk. Azok a kutatók, akiknek identitás elméleti megközelítése a fentiekben bemutatott katona metaforájával írható le (társas identitás elméletek), arra a megállapításra jutnak, hogy felrajzolható egyfajta hierarchia lánc az egyes *identitások* között. Ez azt jelenti, hogy egy adott helyzetben, amikor „döntenünk kell”, hogy hogyan viselkedjünk, egy adott *identitásunk* kiemelkedik. Tehát a szituációnak megfelelően a leginkább releváns *identitásunk* lesz az iránytű számunkra.

Az általam kiindulópontként használt küzdő metaforája, valamint az intersectionality fogalma ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az identitás kategóriák metszik egymást és egy időben vannak hatással arra, hogy egy adott helyzetben hogyan fogunk reagálni. Viselkedésünket nem egyik vagy másik, esetleg a szituációnak megfelelő releváns és *hangsúlyosabb, kiemelkedő identitásunk* határozza meg, hanem egyfajta holisztikus nézőpontot elsajátítva azt mondhatjuk, hogy identitás elemeink együtt, egyszerre határozzák meg, hogy hogyan fogunk cselekedni. Az empirikus kutatásom témáján keresztül szemléltetve az előbbi megállapítást, azt mondhatjuk, hogy ha kihívás éri a muszlim nők öndefinícióját, akkor a választ annak értelmében fogják meghatározni, hogy ők nők, magyarok, muszlimok és egy adott szakma képviselői.

Az intersectionality definíciójának másik fontos jellemzője az, hogy speciális fogalom. A számos felrajzolható társas kategória közül azokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a kirekesztés lehetséges tengelyeként foghatóak fel. Mint fentebb definiáltam, az intersectionality fogalmának használata abban az esetben nyújt egy különleges megközelítést, ha olyan emberek identitását vizsgáljuk, akik etnikai hovatartozásukat, vagy vallási meggyőződésüket tekintve a társadalom egy kisebbségben lévő csoportjához tartoznak, illetve bizonyos sztereotípiákkal kell megküzdeniük mindennapjaik során. Ebben az esetben tehát azoknak a társas kategóriáknak a metszéspontjait érdemes vizsgálnunk, amelyek a kirekesztés lehetséges tengelyeit vázolják fel (Essers és Benschop, 2007; 2009).

Ezen a ponton pedig összeköthetjük az intersectionality fogalmát az identitásunk definíciójával. Benschop és Essers azt hangsúlyozza, hogy a különböző identitás kategóriák kereszteződése, tehát az a megközelítés, miszerint a felvázolt identitás kategóriák (nem, etnicitás, vallás) metszik egymást, identitásunkra készítet az egyént, annak érdekében, hogy képes legyen fenntartani munkaidentitását (Essers és Benschop, 2009). Mint ahogy fentebb definiáltam, az identitásunk értelmében az egyén felelősséget vállal abban, hogy maga alakítsa, formálja, „újrátárgyalja”, fenntartsa, erősítse vagy felülvizsgálja azokat az értelmezéseket, amelyek hasznosak számára a koherencia, az egységes önkép kialakítása szempontjából (Sveningsson és Alvesson, 2003). Ez a megállapítás egyrészt azt

jelenti, hogy az egyén nem idegenedik el a kritikus helyzetekben sem, hanem szembenéz az önképét érő kihívásokkal.

Másrészről az egyén nem passzív elszenvedője az eseményeknek, hanem aktívan részt vesz önképe formálásában. Nem egyszerűen azonosul azokkal az egyes csoportokkal, közösségekkel, amelyeknek a tagja, hanem értelmezi identitásának elemeit, szükség esetén pedig alakítja azokat. Ezek szerint a nemi és etnikai hovatartozás, valamint az iszlám egy időben való, konkurens jelenléte (Essers és Benschop, 2009) eltérő irányba mutató, ellentmondásos szerepelvárásokat támaszthatnak az egyénnel szemben (Sveningsson és Alvesson, 2003), de az identitás munka megközelítését használva Benschop-ék amellet teszik le a voksukat, hogy az egyén ebben a helyzetben sem idegenedik el, elköteleződik abban, hogy formálja identitását. Kutatásukban azt vizsgálják, hogy a szóban forgó muszlim nők hogyan küzdenek meg a lehetséges feszültségekkel, hogy esetenként hogyan kovácsolnak mégis előnyt az ellentétes szerepelvárások adta nehézségekből.

Benschop és Essers tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemi, etnikai és vallási identitás kategóriák egy időben hatnak az egyén munkavállalói identitására, és ezért ezek együttes hatásait kell vizsgálnunk. A fogalom így összeköti a munka identitást tágabb értelemben vett társadalmi jelenségekkel és ezáltal teszi lehetővé az identitás értelmezésének egy árnyaltabb, mélyebb és dinamikusabb vizsgálatát (Essers és Benschop, 2009).

1.11.5. Az intersectionality fogalmával szemben felmerülő kritika

Az intersectionality fogalma az előzőek értelmében tehát azt jelenti, hogy az identitás egyes szegmensei, kategóriái között szimultán és dinamikus interakciók figyelhetőek meg (Essers és Benschop, 2007), így kutatásunkban az egyes identitás elemek metszéspontjainak vizsgálatára, a lehetséges feszültségi pontok feltérképezésére kerül a hangsúly.

A koncepció kritikusai szerint azonban az intersectionality definíciója mégsem jelent dinamikus szemléletet, sőt, kifejezetten statikus, determinista megközelítést adja az identitásnak (Essers és Benschop, 2007). A szóban forgó szerzők azt kifogásolják, hogy bár a fogalmat használó kutatók igyekeznek hangsúlyozni, hogy anti-esszencialista nézőpontból közelítenek az identitás fogalmához és elvetik a különböző *identitások* létezésének relevanciáját, az identitás kategóriákat mégsem tudják lerombolni. A kritikusok meglátása szerint Benschop és Essers igyekezetük ellenére sem tudnak elvonatkoztatni a merev kategorizálástól.

A két kutatónő egyetért abban, hogy a társas valóságot, a környezet komplexitását absztrakt, elvont kategóriákra leegyszerűsíteni valóban nagyon veszélyes, meggondolatlan és egyáltalán nem célravezető abban az esetben, ha az identitás kialakításának folyamatát szeretnénk vizsgálni. Azonban kiemelik, hogy szükségünk van egy kapaszkodóra, egy megfelelő eszközre a kutatásunk során. Úgy gondolják, hogy az intersectionality fogalmi kerete szerinti kategorizálás abban van segítségünkre, hogy megértsük az összetett, egymásra kölcsönösen ható tényezőket, amelyek befolyásolnak bennünket önképünk kialakításában. Benschop és Essers érvelése szerint az intersectionality definíciója egy belső kategóriákkal rendelkező megközelítés (intra-categorical), amely bonyolultabb, összetett kategóriák egyes dimenzióit, azon belül is

az egyes szegmensek metszéspontjait tanulmányozza, meghatározott társas pozíciók mentén (Essers és Benschop, 2007). Meglátásuk szerint az intersectionality koncepciója segít tisztán látni, tisztázni, hogy az identitás a szervezetekben helyzettől függően, és dinamikus alakul ki az elnyomás bizonyos tengelyei mentén, olyan kategóriákon keresztül, mint a nem és az etnikai hovatartozás.

A két kutató véleményem szerint rávilágít arra, hogy az intersectionality valójában egy eszköz, amely irányítja figyelmünket a terepmunka folyamán, megmutatja, hogy milyen folyamatokra, jelenségekre koncentrálhatunk kutatásunk során. Benschop-ék szerint a fogalom segít bennünket abban, hogy megértsük az identitás lényeges jellegzetességeit, miszerint önképünk sokrétű, összetett, állandóan változik és fontos jellemzője az ambivalencia (Essers és Benschop, 2007).

1.12. A kirekesztés társas kategóriái?

Mint azt korábban definiáltam, az intersectionality fogalma azért számít speciális fogalomnak, mert olyan emberek identitását vizsgálhatjuk a definíció segítségével, akiknek valamilyen szempontból olykor hátrányos megkülönböztetéssel kell szembenéznük. Azonban csupán kijelentettem, hogy a nemi, etnikai hovatartozás és a vallás a kirekesztés lehetőségét magában rejtő társas kategóriákként definiálhatóak. Ez tudatos döntés volt, először szerettem volna bemutatni magát a fogalmat, az elméleti megközelítést. Az intersectionality koncepciójának gyakorlati alkalmazásához azonban úgy gondolom, hogy némileg pontosítanom kell az előbbi kijelentést. Röviden szeretnék kitérni arra, hogy miért tartom helytállónak azt a megállapítást, miszerint a szóban forgó társas kategóriák a hátrányos megkülönböztetés lehetőségét rejtik magukban. Ezzel pedig be kívánom vezetni az empirikus rész ismertetését. Mivel dolgozatom gyakorlati részében a Magyarországon élő muszlim nők identitásmunkájával foglalkozom, a korábban vázolt, kirekesztés veszélyét magában rejtő társas kategóriák közül a vallás, pontosabban az iszlám, illetve a nemi hovatartozás, a női identitás elem vizsgálatára helyezem a hangsúlyt.

Előbbiek értelmében két síkon szeretném pontosítani kijelentésemet, miszerint a női nemi hovatartozás, valamint az iszlám vallásos meggyőződés a kirekesztés társas kategóriáit vázolja fel:

- Szeretném röviden bemutatni, hogy miért jelentheti a női nemi identitás elem a kirekesztés társas kategóriáját. Ezt a kérdéskört mindössze általánosan, a magyarországi helyzet bemutatása, a kérdés speciális megközelítése nélkül kívánom tárgyalni. A döntésem hátterében az az elgondolás húzódik, miszerint nem kívánok általános következtetéseket levonni a hazánkban élő nőkre, muszlim nőkre nézve. Számomra a fókuszpont az egyén megélése, szubjektív értékelése. Céлом csupán annak alátámasztása, hogy a női identitás kategória predesztinál bizonyos hatalom- és érdekérvényesítő képesség-béli különbségeket.
- Annak meghatározása, hogy a vallásos meggyőződés, azaz a muszlim identitás elem a kirekesztés társas kategóriáját jelenti, már speciálisabb kérdés. Ennek oka abban rejlik, hogy igen nagy különbségek fedezhetőek fel annak tekintetében, hogy a világ egyes országaiban, illetve Európa különböző részein hogyan ítélik meg az egyes

muszlim kisebbségeket. Azt belátni viszonylag egyszerű, hogy a társadalomban valamilyen szempontból kisebbségben lévő csoportokkal kapcsolatban a többségi közösség előítéleteket, sztereotípiákat alkothat. A muszlim közösséget vizsgálva azonban fontosnak tartom, hogy némileg specifikáljam a kérdést, ezért röviden szeretném ismertetni a magyarországi muszlim közösség helyzetét.

Mivel a kirekesztés társadalmi kategóriájának bemutatásához és az intersectionality fogalmának magyarázatához több alkalommal használtam a sztereotípia definícióját, szeretnék bemutatni egy modellt, amely arra reflektál, hogy a sztereotípiák hatással vannak önképünkre, identitásunkra. A koncepció ismertetésével az a célom, hogy bemutassam, az intersectionality fogalmának valóban van relevanciája, valóban érdemes vizsgálni a szóban forgó társas kategóriákat, hiszen az egyes csoportokról – amelyeknek tagjai vagyunk - alkotott sztereotípiák nagyban befolyásolják öndefinícióinkat, viselkedésünket.

1.12.1. A kirekesztés társas kategóriája: nőnek lenni

Az intersectionality fogalmát bevezetve tettem egy kijelentést, miszerint a nemi hovatartozás olyan társas kategóriát vázol fel, amely az elnyomás, a hátrányos megkülönböztetés eleme lehet (Essers és Benschop, 2007; 2009), illetve arra utaltam, hogy ez a feltételezés a hatalommal és a megbecsüléssel kapcsolatos kérdéseket veti fel (Crenshaw, 1997), amelyek megválaszolásához a szociológiai megállapításait hívhatjuk segítségül.

Bár a férfiak és nők szerepe jelentős mértékben eltér az egyes kultúrákban, jelenleg nem ismerünk olyan társadalmat, ahol a nőknek nagyobb hatalma lenne. Giddens (2008) szerint a társadalmi nem alapvető tényező, amely meghatározza az egyének és csoportok által tapasztalt lehetőségeket és életesélyeket, illetve nagymértékben hat azokra a szerepekre, amelyeket a különböző intézményekben játszunk nőként illetve férfiként. A munka nemek szerinti jelenlegi megoszlása oda vezetett, hogy a férfiak és a nők különböző helyzetben vannak a hatalom, a presztízs és a gazdaság tekintetében (Giddens, 2008). Annak ellenére, hogy a nők sok országban előreléptek, kedvezőbb helyzetbe kerültek a munkaerőpiacon, a nemi különbségek továbbra is a társadalmi egyenlőtlenségek alapjául szolgálnak. Ezért a női nemi identitás kategóriáját általánosságban a társas kirekesztés lehetséges elemeként definiálhatjuk.

Ezt a megállapítást általános érvényűnek fogadom el, tehát úgy gondolom, hogy a magyar társadalmi környezetre is alkalmazható a koncepció. Kutatásomban nem kívánok kitérni arra a kérdésre, hogy Magyarországon hogyan jellemezhető a nők munkaerő-piaci helyzete, hogy milyen mértékben kell szembenézniük a diszkrimináció lehetőségével. Ebben a fejezetben az volt a célom, hogy pontosítsam, a női identitás elem a kirekesztés társas kategóriájaként definiálható.

1.12.2. Muszlimnak lenni egy nem muszlim környezetben

A muszlim kisebbségek jelenléte Európában számos kihívást jelent mind a muszlim közösség, mind az európai lakosság számára (Rostoványi, 2008). Ennek egyrésről demográfiai oka van, hiszen Nyugat-Európa országaiban egyre növekszik a muszlim

lakosság aránya, miközben az „őshonosok” száma csökken. Egyrészt ki kell emelnünk, hogy nem beszélhetünk homogén iszlám közösségről, az egyes csoportok eltérő kulturális háttérrel rendelkeznek, az iszlámhoz való hozzáállásuk is különbözik, valamint eltérően vélekednek az integráció, akkulturáció folyamatairól. Azonban szembevetendő jelenség Nyugat-Európában – az Európai Unió „rég” tagállamaiban –, hogy kialakult egyfajta iszlámofób hangulat. A muszlimok helyzetéhez köthető kérdéseket ellenséges hangulat, indulatok, éles viták jellemzik (Rostoványi, 2008).

Közép-Európában nem idegen a iszlám, számos ország az együttélés többéves tapasztalatával rendelkezik. Hazánkban már a 12. század közepétől éltek iszlám közösségek az ország területén. Napjainkban 13 elismert kisebbség él Magyarországon, de ezek etnikai, nem pedig vallási kisebbségek, ezért a muszlimokat nem sorolhatjuk ebbe a kategóriába (Rostoványi, 2008). A magyar muszlim közösséget tekintve elmondhatjuk, hogy számuk igen alacsony, mintegy 10 000 főre tehető, illetve ki kell emelnünk, hogy politikai ambíciókkal nem rendelkeznek, inkább helyi szerveződések, a vallásgyakorlás színterét biztosító kezdeményezések.

Ezen a ponton szeretnék pár szót szólni magáról az iszlámról. Az iszlám öt alappillére, vallási kötelessége épül (Giddens, 2008):

1. Az iszlám hitvallás, a *saháda* elmondása: „tanúsítom, hogy nincs más isten Allah-on kívül, és Mohamed az ő prófétája”
2. Napi ötszöri imádkozás Mekka felé fordulva, előtte rituális mosdás
3. Adakozás a szegényeknek
4. A Ramadan alatti egyhónapos böjt
5. A muszlim embernek lehetősége szerint egyszer el kell zarándokolnia Mekka városába

Korábban említettem, hogy az iszlám totális vallás, tehát az élet minden területére vonatkozóan tartalmaz elveket, iránymutatásokat, tehát a fent említett kötelességeken túl többek között az emberi kapcsolatokra, interakciókra, étkezésre, öltözködésre vonatkozóan is megállapít bizonyos elveket. Nem csak belső megélést jelent, hanem életmódot; ilyen értelemben pedig az iszlám a külsőségekben is megnyilvánul; gondoljunk csak a nők kendőviselésére. Ez alatt azt értem, hogy vannak bizonyos külsőségekben megnyilvánuló iránymutatások, amelyek egy nem muszlim környezetben a társadalom számára jelezni fogják: „én más vagyok”. A megkülönböztető jegyek a másság akár kellemetlen szimbólumai is lehetnek. Ez a másság pedig szokatlan, furcsa lehet egy nem muszlim környezetben még abban az esetben is, ha van bizonyos tudásunk magáról a vallásról. Ha pedig csak igen kevés információnk van azzal kapcsolatban, hogy például egyes muszlim nők miért hordanak kendőt, akkor kialakítunk egy képet, megfogalmazunk egyfajta magyarázatot saját magunk számára, amely nem feltétlenül felel meg a valóságnak. Ekkor hajlamosak vagyunk sztereotípiákat alkotni és ez alapján viszonyulni a szóban forgó nőkhöz.

Azonban ne felejtsük el – példánknál maradva –, hogy nem minden muszlim nő hord kendőt. Ezzel azt a korábbi megállapításomat kívánom megerősíteni, hogy nem beszélhetünk egységes iszlám vallásról. Az egyes vallási irányzatok közötti különbségeken túl nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a helyi kultúra, a tradíciók nagymértékben befolyásolják azt, hogy az egyes muszlim közösségek milyen elveket vallanak, milyen szabályokat tartanak be. Így alapvetően a saját interpretáció és a

tradíciók is befolyásolják, hogy az egyén hogyan határozza meg viszonyát az iszlámhoz, hogy milyen elveket követ a fentebb felsoroltakon kívül.

Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert interjúalanyaim egy nagyon fontos tényezőre hívták fel a figyelmet a terepmunka során: meglátásuk szerint Magyarországon a muszlim közösségek életében sokkal kisebb szerepet játszanak a tradíciók, a különböző szokások. Kiemelték, hogy ők a Korán tanításait követik, így mondhatni az iszlám egy tisztább formáját, amely mentes a helyi hagyományokra jellemző esetleges torzításoktól. Mint fentebb említettem, Magyarországon az adott muszlim közösségek tevékenysége, működése inkább a vallásgyakorlatra koncentrálódik, de felmerül a kérdés, hogy mit jelent ez a hétköznapi életben? Hogyan gyakorolhatja vallását Magyarországon egy muszlim ember; milyen körülmények között, hogy szerez tudást magáról az iszlámról? Ezzel kapcsolatos személyes tapasztalataimról, élményeimről dolgozatom empirikus részében szeretnék röviden beszélni.

Összességében tehát azt mondhatjuk el, hogy a muszlim közösség létszáma általában Közép-Európában és Magyarországon is igen alacsony, így a xenofób jelenségek inkább más kisebbségek, főként a roma lakosság ellen irányulnak. Magyarországon alapvetően még nem alakult ki éles társadalmi vagy politikai diskurzus a muszlim kisebbség helyzetével kapcsolatban, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak a veszélyét, hogy a Nyugat-Európára jellemző iszlamofóbia átgyűrűzik hazánkba is és gyűlöletet kelt egy olyan kisebbséggel szemben, amely létszámában és súlyában még nem számít relevánsnak (Rostoványi, 2008). A társadalmi diskurzus hiánya azonban nem jelenti azt, hogy ne élne bennünk bizonyos sztereotípiák a muszlimokkal, az iszlámmal kapcsolatban.

1.12.3. A sztereotípiák és az önkép közötti kapcsolat

Dolgozatom empirikus részében egyfelől a muszlim nők identitás munkájával szeretnék foglalkozni, azzal, hogy hogyan egyeztetik össze az ellentétes szerepelvárásokat, hogy hogyan tudnak meghatározni egy koherens, egységes öndefiníciót. Azonban nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy olyan csoportot vizsgálók, amellyel kapcsolatban rengeteg érzékeny, homályos kérdés fogalmazódik meg bennünk. Mint ahogy említettem, Magyarországon még nem alakult ki egyfajta társadalmi párbeszéd a muszlim közösséggel kapcsolatban, hiszen igen alacsony számuknak köszönhetően még nem kerültek a figyelem középpontjába, mint például Nyugat-Európában. Azonban a nemzetközi események hatására (2001-es terrortámadás, afganisztáni, iraki jelenlét) kialakult egyfajta kép a muszlimokról, de átlagosan még mindig keveset tudunk róluk. Ez pedig bizonyos sztereotípiákat hív életre, amellyel ugyanúgy meg kell küzdeniük a szóban forgó muszlim nőknek Magyarországon, mint az egymásnak esetlegesen ellentmondó szerepelvárásokkal. Az identitás munka vizsgálata azt jelenti, hogy megnézzük, az egyén hogyan küzd meg az önképét érő kihívásokkal, hogy az ellentmondások ellenére hogyan alakítja ki identitását, amelynek koherensnek és pozitívnak kell lennie annak érdekében, hogy betöltsen a már említett iránytű funkcióját. A sztereotípiák azonban szintén kihívást jelentenek az öndefiníció szempontjából. A következőkben felvázolt modell ezt a megállapítást hivatott alátámasztani. Mint már említettem, meglátásom szerint erre azért van szükség, mert érzékeny témáról van szó.

1.12.3.1. Banaji modellje

A továbbiakban tehát szeretnék bemutatni egy olyan modellt, amely azt vizsgálja, hogy a sztereotípiák milyen hatással vannak önképünkre, azaz hogyan befolyásol minket identitásunk kialakításában az, hogy ha egy olyan csoport tagjai vagyunk, amelyekkel kapcsolatban bizonyos előítéletek, sztereotípiák fogalmazódnak meg.

E modell ismertetéséhez azonban először szeretném definiálni, hogy mit értek pontosan az előítélet, illetve a sztereotípiák fogalmai alatt, hiszen több alkalommal is említettem, hogy a muszlim, illetve a női nemi identitás elem azért fogható fel a társas kategóriák közül a kirekesztés lehetőségét magában hordozó összetevőkként, mert ezekkel a csoportokkal szemben a társadalom bizonyos előítéletekkel élhet, sztereotípiákat alkothat róluk.

Így következzen az előítélet, a sztereotípiák, valamint a diszkrimináció fogalma. Ez utóbbival nem kívánok dolgozatomban foglalkozni, de úgy gondoltam, hogy szervesen kötődik az első két definícióhoz, ezért érdemes néhány szót ejteni róla.

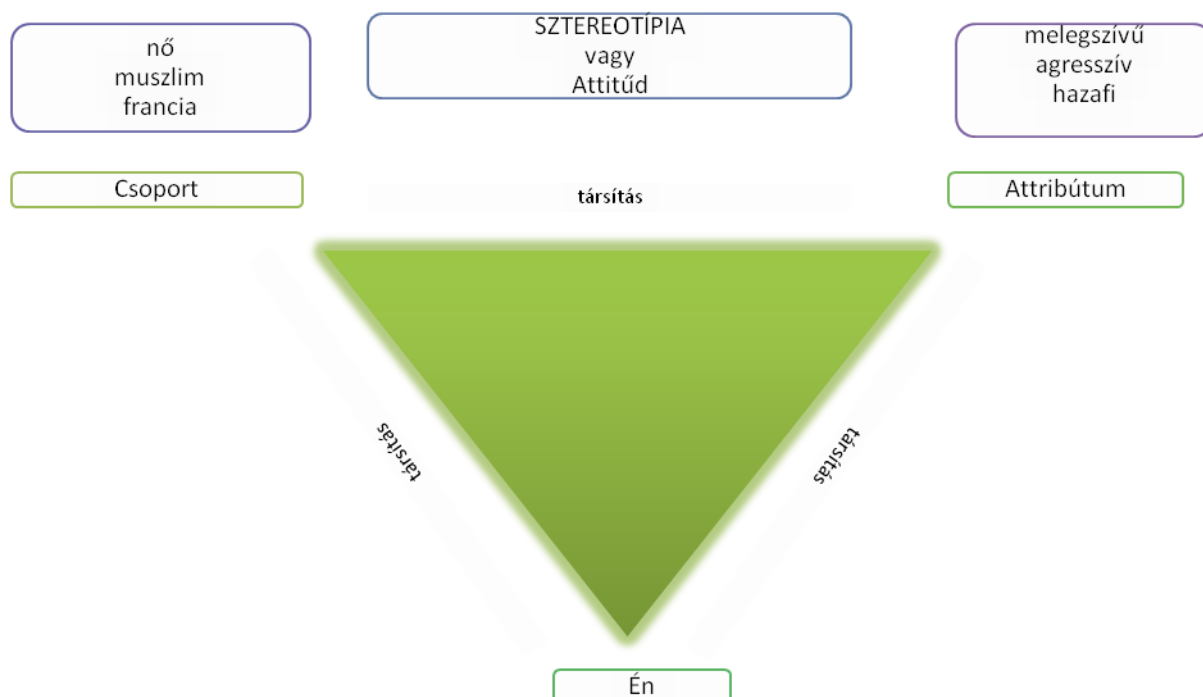
- **Előítélet:** a valamely csoport által a másik csoport tagjaival kapcsolatban kialakított véleményeket vagy attitűdöket jelenti. Az előítéleteket tápláló személyek előre megfogalmazott nézetei gyakran nem közvetlen tapasztalatokon alapulnak, csupán másoktól, hallomás útján átvett ítéleteket tükröznek és makacsul fennmaradnak, ellenállva a változásoknak, még újabb, nekik ellentmondó információk fényében (Giddens, 2008; 381. oldal).
- Az előítéletek gyakran **sztereotípiákon** alapszanak, ami bizonyos embercsoportok rögzült, rugalmatlan jellemzését jelenti. Ezek a nézetek rögzülnek és nagyon nehéz őket megváltoztatni. A sztereotípiák jelensége gyakran párosul bűnbakképzéssel. Ez arra utal, hogy a társadalom többségi része negatívan ítél meg bizonyos csoportokat, ha azok kiváltságos gazdasági előnyhöz jutnak azon az alapon, hogy a szóban forgó csoporthoz tartoznak (Giddens, 2008; 381. oldal).
- A **diszkrimináció** fogalmát is meg kell különböztetnünk, hiszen ennek alapja az előítélet, valamint a sztereotípiák, viszont több ezeknél, hiszen egy másik csoport vagy személy iránt tanúsított tényleges viselkedést jelenti. Ez olyan tevékenységekben nyilvánul meg, amelyek valamely csoportot megfosztanak a mások számára nyitott lehetőségektől (például megtagadnak egy állást valakitől csak azért, mert roma származású) (Giddens, 2008; 381. oldal).

A következőekben pedig szeretném felvázolni Banaji (2003) modelljét, amely kapcsolatot létesít a sztereotípiák és az identitás kialakításának mechanizmusai között. Bár a Harvard Egyetem kutatónőjének identitás fogalma inkább a társas identitás elméletét tükrözi (a korábban bemutatott hét metafora közül a katona képe feleltethető meg ennek a megközelítésnek), és így számomra csak korlátozottan használható a koncepció, úgy gondolom, hogy mégis segítségünkre lehet abban, hogy igazoljuk, a társadalmi és a kulturális valóság milyen módon gyakorol hatást az identitásunkra.

Banaji (2003) meglátása szerint az egyes társadalmi csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák nagyon mély nyomot hagynak önképünkön. Érvelése szerint, ha olyan csoport tagjai vagyunk, amelyek az erő és hatalom szempontjából hátrányos

helyzetben vagy kisebbségben vannak, a saját magunkról kialakított kép gyakran az adott csoporttal kapcsolatos kulturális sztereotípiák internalizációját tükrözik (Banaji, 2003).

Banaji (2003) alapján a következő ábra rajzolható fel, amely az egyén, a társadalmi kategóriák, valamint a sztereotípiák közötti kapcsolatot hivatott bemutatni:

Forrás: Banaji, 2003; 441. old.alapján

Az ábra elemei:

- **Én:** Banaji az „én” alatt a self fogalmát érti. Az identitásról szóló fejezetben, a mesélő képének bemutatásakor már tettem említést az identitás, a self (én), illetve a self-identity (én-identitás) fogalmai közötti kapcsolatról, összefüggésekről. Mint ahogy fentebb definiáltam, Alvesson (2003) megközelítésében a self egy mélyebb tudatot jelent, amely kifejezi az egyén „megközelíthetlenségét” és személyességét (Sveningsson és Alvesson, 2003). A self, tehát az én fogalma Banaji esetében is az önismeret egy mélyebb, rejtett szintjét képviseli.
- A **csoportok** – Banaji megközelítésében csakúgy, mint az általam vázolt koncepció szerint – a társas lét kategóriáiként foghatóak fel azok a csoportok, amelyeknek tagjai vagyunk (Banaji, 2003).
- **Attribútum:** az ábra ezen eleme egy tulajdonságra utal, ami a társas kategóriát jellemzi. Ha a tulajdonság és a csoport vagy társas kategória között van valódi kapcsolat, akkor attitűdről, ha nincs kapcsolat a kettő között, akkor a sztereotípiák jelenségéről beszélhetünk (Banaji, 2003).

Kapcsolatok az egyes elemek között:

Az egyén különböző csoportok tagja, amelyek a társas lét egyes kategóriáiként definiálhatóak. Fentebb már bemutattam, hogy csoporttagságunk hatással van öndefinícióinkra, hiszen a szóban forgó közösségek közvetítenek felénk egyfajta elvárást arra vonatkozóan, hogy hogyan kell viselkednünk, ha a csoport tagjai szeretnénk lenni.

Banaji (2003) modellje szerint a társas lét ezen csoportjaihoz társulnak bizonyos fogalmak, attribútumok, amelyek a csoport tulajdonságait jelentik. Ha például a nők csoportjára gondolunk, akkor eszünkbe jutnak bizonyos melléknevek, amelyekkel a nők kategóriáját jellemezhetjük. Banaji (2003) szerint ilyen attribútum lehet a melegszívű kifejezés. Ha az adott attribútum és a csoport között van kapcsolat, akkor attitűdről, ha nincs kapcsolat, akkor sztereotípiáról beszélhetünk².

Amikor az egyén olyan csoporthoz tartozik, amely a sztereotípiáknak megfelelően egy vonással társul, akkor közös elsőrendű kapcsolat köti össze az ént és a vonást a csoporttal. Ez a megállapítás azt jelenti, hogy az egyén önmagáról kialakított képe és a vonás között erős kapcsolat jön létre. Banaji (2003) a következő példával él: vegyük például azt a sztereotíp asszociációt, amely a nőket összeköti a melegség vonásával. Amennyiben egy nő az énjét a nővel társítja és a nőt a melegséggel, akkor az énjét is kapcsolatba hozza a melegséggel, öndefiníciójának része lesz.

Banaji (2003) megállapítása szerint tehát a sztereotípiák befolyásolják önképünket. Ezzel kapcsolatban azonban megemlít még egy jelenséget, méghozzá a sztereotípia fenyegetettség fogalmát. A sztereotípia fenyegetettség koncepciójának kiindulópontját a társas kategória és az egyén közötti kapcsolat jelenti. Mint ahogy fentebb meghatároztam, életünk során számos csoport tagjai vagyunk, ezek a csoportok pedig közvetítenek felénk egyfajta szerepelvárást arra vonatkozóan, hogy mi az elvárt, elfogadott viselkedés az adott közösségben. Banaji (2003) megközelítésében a sztereotípia fenyegetettség arra utal, miszerint a saját csoportunkkal kapcsolatos sztereotípiák hatással vannak az önképünkre, illetve kihatnak viselkedésünkre, méghozzá olyan módon, hogy hátráltatnak bennünket (Steele és Aronson, 1995; Steele, 1997 in Banaji, 2003).

Ennek megértéséhez tekintsük Steele és Aronson (1995) kutatását, amelyben a sztereotípiák és a teljesítmény közötti kapcsolatot vizsgálták. Ennek érdekében afroamerikai diákokat kértek arra, hogy töltsenek ki egy tesztet. A kutatásban résztvevők egy részének elmondták, hogy a teszt az intellektust hivatott mérni, a kontrollcsoport tagjaival azonban nem közölték, hogy milyen jellegű feladatot kapnak (Steele és Aronson, 1995).

A kutatásban kimutatták, hogy amikor a szóban forgó színes bőrű egyetemisták tudták, hogy olyan tesztet oldanak meg, amely az intellektust hivatott mérni, attól féltek, hogy ha rosszul teljesítenek, akkor csak rontani fogják a feketékkel kapcsolatos negatív sztereotípiákat. Ezek szerint szembeállították magukat azzal a fenyegetéssel, hogy esetleg megerősítik a csoportjuk intellektuális képességeire vonatkozó negatív sztereotípiákat. Azok a diákok, akiknek nem említették, hogy milyen jellegű tesztet kaptak, jobban teljesítettek és magabiztosabbak voltak.

² Banaji (2003) szerint azt kell vizsgálnunk, hogy az adott tulajdonság és a csoport között van-e valencia, azaz van-e értékelhető töltete az attribútumnak. A kutató ezt a kapcsolatot, valenciát korreláció számításával vizsgálta.

Egy másik kutatásban a nők teljesítményét mérték, méghozzá olyan módon, hogy mielőtt matematikai teszteket oldottak meg, szembesítették őket a csoportjukkal kapcsolatos negatív sztereotípiákkal (Spencer és munkatársai, 1999, in Banaji, 2003). Számos kutatás igazolja, hogy a sztereotípiák aktivizálása automatikusan vagy tudattalanul befolyásolhatja viselkedésünket, méghozzá úgy, hogy gyakran észre sem vesszük.

Ezt a megállapítást dolgozatom gyakorlati részében arra fogom tudni használni, hogy megértsem, milyen hatással vannak a nőkkel, illetve a muszlimokkal kapcsolatos sztereotípiák az egyes interjúalanyaim viselkedésére és önmeghatározására. Mivel az egyén megélésére fókuszálok, ezért a sztereotípiák vizsgálatához az egyes nők által tapasztaltak alapján közelítek; a kiindulópontot interjúalanyaim értelmezése jelenti, ezért nem szeretnék megadni egyfajta listát arról, hogy milyen sztereotípiákat társíthatunk a nőkhöz vagy a muszlimokhoz. Dolgozatom empirikus részében tehát az identitás munka vizsgálatán kívül azt kívánom feltárni a sztereotípiákkal kapcsolatban, hogy mit tapasztaltak az interjúalanyaim, hogy ők milyen sztereotípiákkal szembesültek, valamint ezek hogyan hatottak viselkedésükre, öndefiníciójukra.

1.13. Az elmélet és a gyakorlat találkozása. Az elméleti megállapítások összefoglalása – átvzetés a dolgozat gyakorlati részéhez

Alvesson (2010) alapján a küzdő metaforája képezte dolgozatom kiindulópontját. A koncepció alapját a jelenkori társadalmi, gazdasági környezet ambivalens, kihívásokkal teli jellege adja. Az identitás fogalma a küzdő vagy harcos megközelítésében arra utal, hogy az egyén számos egymásnak ellentmondó elvárással találja szemben magát, amelyet környezete közvetít felé; ezek az erők és frusztrációk pedig hatással vannak arra, hogy hogyan alakít ki egy egységes önképet. Az identitás ebben az értelemben egy folyamatot jelent, amelyben az egyén elköteleződik, hogy szüntelenül válaszoljon a kérdésre: „ki vagyok én?”.

Az identitás munka fogalma szorosan kapcsolódik ehhez a megközelítéshez, szinte összeforr magával az identitás fogalmával. Ezek szerint az egyén nem fordít hátat az önképét érő kihívásoknak, hanem elköteleződik abban, hogy aktívan értelmezze tapasztalatait, amelyek alapján formálja, alakítja, újratárgyalja identitásának egyes elemeit. Meghatároztam, hogy krízisek idején az egyén identitás munkája sokkal tudatosabb szintre lép.

Bemutattam, hogy az intersectionality fogalma az identitás munka speciális megközelítésnek számít abban az esetben, ha valamilyen szempontból hátrányos helyzetben lévő csoportokat szeretnénk vizsgálni. Egyrésztől irányítja a figyelmünket a terepen, hiszen megmutatja, hogy mely társas kategóriákra, azaz mely identitás elemek vizsgálatára érdemes helyezni a hangsúlyt. Másrésztől pedig az identitás munka fogalmának egy különleges megközelítéseként fogható fel, hiszen kimondja, hogy az egyes identitás elemek metszik egymást és egy időben vannak hatással arra, hogy hogyan alakítjuk ki identitásunkat. Az a tény pedig, hogy ezek a kategóriák metszik egymást, identitás munkára készítetik az egyént annak érdekében, hogy koherens önképet tudjon kialakítani.

Az előzőek értelmében dolgozatom gyakorlati részében az identitás munkát a következő szempontok alapján szeretném megvizsgálni:

- Röviden szeretném bemutatni, hogy a kutatásomban résztvevő muszlim nők milyen sztereotípiákkal találják szemben magukat, illetve hogyan hatnak ezek a sztereotípiák önképükre. Megközelítesemben a sztereotípiákkal való szembenézés is az identitás munka egy formájaként fogható fel. Kutatási eredményeim bemutatását e kérdéskör vizsgálatával kezdem, célom annak felvázolása, hogy interjúalanyaim megélése szerint milyen is az a társas környezet, amelyben muszlimként élnek.
- Ezután következik a muszlimmá válásig vezető folyamat, az ehhez „szükséges” identitás munka tanulmányozása (tudatos identitás munka krízisek idején). Kutatásomban³ két olyan hölgy is szerepelt, akik felvették az iszlám vallást, de a további interjúalanyok esetében is kiderült, hogy muszlimnak lenni nem adottság, hanem választás kérdése; meglátásuk szerint az ember úgy dönt, hogy muszlim lesz. Ezért mindenképpen vizsgálni szeretném azt a kérdést, hogy milyen úton jutottak el addig a pontig, amíg muszlimként definiálták saját magukat. E folyamat vizsgálatához az identitás munka fogalma nyújt elméleti kapaszkodót.
- Ezt követően pedig az egyes identitás elemek metszéspontjait szeretném megvizsgálni, tehát azt, hogy interjúalanyaim hogyan egyeztetik össze különböző identitás elemeiket, hogy milyen nehézségekkel, kihívásokkal szembesülnek, miközben eljutnak egy egységes öndefinícióig.

A bevezetőben leírt történet azt szimbolizálja, hogy hogyan kezdődött számomra a kutatás. Azt írtam, hogy kíváncsi voltam, meg akartam érteni. A vázolt identitás elméleti megközelítés így abban lesz segítségemre, hogy megértsem, milyen utat jár be valaki, miközben úgy dönt, hogy áttér a muszlim vallásra; hogy megértsem, mit jelent muszlim nőként élni, dolgozni Magyarországon, és hogy milyen nehézségekkel kell szembenézniük annak érdekében, hogy meg tudjanak határozni egy egységes öndefiníciót, amely iránytűként segíti őket életük során. A muszlim identitás elem vizsgálata azért jelent különleges kérdéskört, mert bár általánosságban a hit, a vallásos megélés belső folyamatok eredménye és tekinthető az egyén „magánügyének”, azonban az iszlámmal más a helyzet. Mint fentebb említettem, egyrésztől muszlimnak lenni – általában – a külsőségekben, bizonyos szimbólumokban (például: kendő) való megnyilvánulást is jelent, s ezek a jegyek egy nem muszlim környezetben a másság érzetét kelthetik az egyénben, emellett pedig el kell fogadtatnia ezt a másságot környezetével is. Nem csupán családjában és baráti körben, hanem a munkahelyén is. Másrésztől a muszlim hit felvétele vagy adott esetben „megtartása” nagy valószínűséggel azzal jár, hogy más identitás elemük is változni fog, alakul, formálódik muszlim identitásuk függvényében. Ahogy Benschop fogalmazott: „az iszlámot nem hagyhatjuk otthon, amikor kilépünk az utcára vagy elindulunk a munkahelyünkre” (Essers és Benschop, 2009).

³ A kutatásban résztvevő muszlim hölgyek közül kettő áttért az iszlám vallásra, kettő pedig gyerekkora óta muszlim. A kutatási minta részletesebb bemutatása az empirikus részben következik.

2. Empirikus rész

Az identitással kapcsolatos fogalmi rendszer meghatározása után szeretnék áttérni a dolgozatom gyakorlati részére, amelyben ismertetem a kutatásom eredményeit. Ehhez először szeretnék kitérni a kutatás módszertanára, a minta kiválasztásának nehézségeire, az interjúk alatt felmerülő dilemmáimra és tapasztalataimra.

2.1. Kutatási módszerek

„Ha tudni szeretné, hogy miként látják az emberek a világot és saját életüket, miért nem kérdezi meg őket?”

(Kvale, 2005; 17. old.)

Kutatásom kezdetén eldöntöttem, hogy kvalitatív módszerekkel, pontosabban interjúkkal szeretnék dolgozni. Ebben a fejezetben egyrésztől röviden szeretném bemutatni, hogy mi indokolja választásomat, majd szeretnék kitérni arra, hogy hogyan találtam meg interjúalanyaimat, azaz a mintát, illetve röviden szeretnék szólni felmerülő dilemmáimról, a kutatói szerep nehézségeiről.

2.1.1. Kvalitatív kutatás – interjúzás

A kvalitatív kutatási interjú célja, hogy az alany szemszögéből próbáljuk megérteni a világot, rálássunk az emberek tapasztalatainak jelentésére, felfedjük az általuk megélt világot a tudományos magyarázatok megszületése előtt (Kvale, 2005). A kutatási interjú nem csupán egy olyan módszert jelent, amely a kvantitatív adatok helyett a kvalitatív szövegeknek ad elsőbbséget, hanem a társadalomtudományok témájáról alkotott alternatív felfogást is tükrözi.

A döntés, hogy kvalitatív vagy kvantitatív technikákat szeretnénk-e alkalmazni, nagyrészt függ attól, hogy mit szeretnénk vizsgálni, így a választás azon múlik, hogy a kutatási kérdés szempontjából mely módszer a hatásosabb. A kvalitatív kutatásokkal kapcsolatban azonban gyakran felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben nyújtanak objektív nézőpontot, mennyire megbízhatóak.

Kvale (2005) megközelítésében az interjú objektív technikának, módszernek számít, ha elfogadjuk, hogy kutatásunk tárgya ebben az esetben maga az ember. Ha pedig az objektív feltétel vagy jellemző a kutatás tárgyára vonatkozik, akkor mivel az interjú tárgyát egy nyelvileg felépített és interperszonálisan értelmezett társadalmi világban élőként fogjuk fel, a kvalitatív interjú, mint nyelvi és interperszonális értelmező módszer sokkal objektívabb lesz a társadalomtudományokban a természettudományos módszerekénél, melyeket a nem emberi tárgyak területének vizsgálatára fejlesztettek ki (Kvale, 2005).

2.1.2. A minta

1.1.1.1. A minta kiválasztásának nehézségei

A kutatásomban olyan Magyarországon élő nőkkel szerettem volna interjút készíteni, akik muszlimként definiálják magukat és dolgozó nők; ezt a két szempontot tartottam szem előtt. Az első pillanatban rá kellett jönnöm, hogy valójában nem lesz egyszerű feladatom, már ekkor biztos voltam benne, hogy hólabda módszerrel fogom megtalálni azokat a hölgyeket, akikkel interjút készíthetek; azaz arra számítottam, hogy ajánlásos alapon az egyik interjúalanytól jutok el a másikig. A minta kiválasztásakor felmerülő nehézségekről, élményeimről és tapasztalataimról szeretnék röviden szólni, hiszen a folyamat közben nagyon sokat tanultam, amit a későbbi interjúk során fel tudtam használni. Ezért úgy gondolom, hogy mindenképpen érdemes pár szóban megemlékezni ezekről a találkozásokról.

Amikor elkezdtem a kutatást, egy internetes honlap alapján találtam rá az egyik közösségre. Egy pénteki napon látogattam el először a mecsetbe, ahol akkor csak férfiakkal találkoztam. Először a közös nyelv hiánya okozott problémát, hiszen ekkor csak bevándorlókkal találkoztam, akik alapvetően segítőkészek voltak, de nem igazán értették, hogy mit szeretnék pontosan. Nem szerettem volna feladni, ezért gondoltam várok valakire, aki talán tud segíteni. Végül találkoztam egy férfival, aki tökéletesen beszélt magyarul. Elmondtam neki, hogy a szakdolgozatomhoz szeretnék interjút készíteni muszlim nőkkel. Az első reakciója az volt, hogy nehéz feladatom lesz, mert meglátása szerint nem szívesen adnának nekem interjút. Kitartásomnak azonban meglett a gyümölcse; végül kaptam tőle egy telefonszámot, és így megtaláltam első interjúalanyomat, akivel megbeszéltük, hogy következő héten, szombaton találkozunk a mecsetben. Ekkor tudtam meg, hogy szombatonként a közösség tagjai közül többen ellátogatnak ide, hiszen ekkor különböző, rendezvények, előadások, tanórák, családi programok vannak.

A következő héten, a megbeszélt időpontban érkeztem a találkozóra, azonban az a hölgy, akivel aznap találkoztam, megkért, hogy üljek le és várjak egy kicsit, mert el kell intéznie valamit. Két férfi lépett oda hozzám, az egyikőjük az volt, akitől korábban a telefonszámot kaptam. Két másik nő társaságában egy szobába kísértek és leültettek, majd megkérdeztek bennünket, hogy ki miért érkezett. Kiderült, hogy a két hölgy még nem muszlim, de szeretnének csatlakozni a közösséghez. Elmondtam, hogy én a szakdolgozatomhoz készítek kutatást. Elkezdtünk beszélgetni, elmondtam, hogy milyen kötődésem van a témához, hogy miért tartom érdekesnek, és hogy milyen kérdéseket szeretnék megvizsgálni dolgozatomban. A két férfi eleinte szkeptikus volt, azonban a beszélgetés során észrevettem, hogy egyre kíváncsiabbá, érdeklődőbbé váltak. Ismét

sikerrel jártam, hiszen kaptam még egy elérhetőséget, így találtam meg a második interjúalanyomat.

Ezek után rendszeresen ellátogattam szombatonként a közösséghez. Az előbb leírt találkozás után fogalmazódott meg bennem, hogy mennyire fontos, hogy kialakítsak egyfajta bizalmat. A további látogatásaim alkalmával már tudatosan figyeltem erre. Többször is visszamentem, beszélgetésbe elegyedtem több hölggyel is, elmondtam, hogy miért érkeztem, hogy mit szeretnék és megkérdeztem, hogy lenne-e kedvük beszélgetni velem, vagy esetleg ismernek-e valakit, aki szívesen részt venne a kutatásomban. A bizalom kiépítése volt a kulcs: úgy éreztem, hogy minden egyes mondatomra oda kell figyelnem annak érdekében, hogy felkeltsem az érdeklődésüket. Emellett pedig be kellett bizonyítanom, hogy szándékaim valóban komolyak, egy kutatáshoz szeretném felhasználni az interjúkat. Erre azért volt szükség, mert nagyon kényes témáról van szó, és többen is megfogalmazták aggodalmukat azzal kapcsolatban, hogy a muszlim nőkről szóló írásokban a szerzők hajlamosak inkább úgymond a „bulvár” oldaláról közelíteni a kérdéshez és a lényegi pontok felett pedig elsiklanak.

Emellett oda kellett figyelnem olyan gyakorlati kérdésekre, mint az öltözék, arra, hogy viszonylag zárt ruhában lépjek be a mecsetbe. Az első interjúalanyommal való találkozás során rá is kérdeztem, hogy milyen speciális dolgokra kell odafigyelnem – akár az öltözékemmel, akár az illemmel, az interakció szabályaival kapcsolatban-, így a továbbiakban nagy segítségemre voltak a tanácsai.

Egy alkalommal részt vettem egy nőknek szóló oktatáson. A szeminárium alatt a Koránt tanulmányozták, értelmezték, beszélgettek róla. Ekkor találkoztam egy hölggyel, aki nagyon kedves volt velem, nyitott volt arra, hogy beszélgessünk. Kiderült, hogy nem dolgozik, így ezt az interjút valójában nem tudtam használni, de mindenképpen segítségemre volt a továbbiakban. Egyrészt segített a megértésben, másrészt a további interjúkhoz kitűnő támpontot jelentett, irányította a figyelmemet. Ezt a beszélgetést egy pilot interjúnak tekintettem, ami nagyon hasznosnak bizonyult a későbbiek során.

Mint a fentebb leírtakból is látszik, igen hosszú folyamat volt, amíg sikerült megtalálnom azt a négy muszlim nőt, akikkel végül elkészíthettem az interjúkat. Mivel az identitás munka folyamata érdekel és az egyéni, szubjektív megélésre szeretnék koncentrálni dolgozatomban és nem kívánok következtetéseket levonni a muszlim nőkre nézve általánosságban, úgy gondolom, hogy a négy főből álló minta nem torzít eredményeimen.

2.1.2.2.A minta összetétele

Kutatásomban olyan magyar nőkkel készítettem interjút, akik muszlimként definiálják magukat, az iszlám, pontosabban a Korán tanításait, elveit követik mindennapjaik folyamán és foglalkozásukat tekintve pedig különböző szakmák képviselői.

Interjúalanyaim közül ketten felvették az iszlám vallást, ketten pedig gyermekkoruktól fogva muszlimok, akik Magyarországon nőttek fel. Utóbbiak azonban hangsúlyozták, hogy a vallást senkire nem lehet rákényszeríteni – mint ahogy rájuk sem

kényszerítettek semmit a szüleik –; az iszlám tanításait követni egy választást jelent, így valójában számukra muszlimnak lenni nem adottság, hanem döntések eredménye.

Az alábbi táblázatban az interjúalanyok néhány, általam fontosabbnak tartott jellemzőjét találjuk. A kódolás helyett árnevekkel dolgozom a továbbiakban, annak érdekében, hogy megőrizsem interjúalanyaim anonimitását. Bár a táblázatban muszlim női nevek szerepelnek, interjúalanyaim közül mindenkinek magyar neve van. Azok, akik felvették az iszlámot, fontosnak tartották, hogy megtartsák magyar nevüket, mert úgy gondolták, hogy ez hozzátartozik öndefiníciójukhoz, ahhoz, hogy magyarként definiálják magukat.

Név	Foglalkozás	Mióta muszlim
Basma	Orvos	17 éve
Fatima	Kémiatanár	7 éve
Hanifa	Statisztikus	Születésétől fogva
Nuryn	Statisztikai tanácsadó	Születésétől fogva

Interjúalanyaim közül hárman házasok, muszlim vallású férfihoz mentek feleségül, egy hölgy pedig még hajadon. Az elemzésben azonban erre a tényezőre, a családi állapotra nem kívánok hangsúlyt fektetni, mert meglátásom szerint olyan további, esetenként érzékeny kérdéseket vet fel, amelyekre egy esetleges későbbi kutatás során lenne érdemes kitérni.

Az interjúk

Az interjúk elkészítése előtt fontosnak tartottam, hogy készítsek egy vázlatot, strukturáljam kérdéseimet. Meghatároztam bizonyos fókuszpontokat, amelyekre kíváncsi voltam. Emellett azonban különös figyelmet fordítottam arra, hogy „hagyjam beszélni, elmélkedni” interjúalanyaimat, ezért alapvetően nyílt kérdéseket használtam, a velem szemben ülő megélésére, saját tapasztalataira, szubjektív megítélésére fókuszáltam. Úgy gondolom, hogy a téma érzékenysége miatt erre szükség volt.

Az interjúkat 2010 nyarán és őszén készítettem. Három alkalommal használhattam diktafont, egy alkalommal arra kértem, hogy jegyzeteket készítsen a beszélgetésen elhangzottakról.

2.1.4.Felmerülő dilemmák, kérdések – Nehézségek kutatóként

Az interjúk során különösen fontos volt a már említett bizalmi légkör megteremtése. Fentebb utaltam rá többször is, hogy meglátásom szerint igen kényes, érzékeny témát választottam. Nem csupán azért, mert maguk a muszlim nőkkel kapcsolatos kérdések számítanak különleges témakörnek, hanem azért, mert ahhoz, hogy megértsem, milyen folyamaton megy keresztül valaki, míg eljut arra a pontra, hogy muszlimként

határozza meg magát, személyes jellegű kérdések sorát kellett feltennem. Számos, akár kellemetlen vagy kihívást jelentő tapasztalatra kérdeztem rá, amiről nehéz lehet beszélni.

Emellett szüntelenül feltettem magamnak a kérdést: nem sértem-e meg kérdéseimmel az interjú alanyát? Az interjúk során talán még tudatosabban odafigyeltem arra, hogy mit és hogyan kérdezek, hogy ne legyek túlságosan tolazkodó, hogy tisztelettel és alázattal közelítsek a velem szemben ülőhöz. Emellett azonban határozottan kellett kérdeznem, nekem kellett irányítanom a beszélgetést, természetesen anélkül, hogy befolyásolnám kérdéseimmel a válaszokat.

Mindemellett tudatosan figyelnem kellett arra, hogy el tudjak vonatkoztatni saját tapasztalataimtól, el kellett fogadnom, hogy bennem is élnek bizonyos prekoncepciók arra vonatkozóan, hogy mit jelent nőnek lenni, illetve muszlim nőnek lenni. Úgy gondolom, hogy ha ilyen témában szeretnénk kutatni, különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy félretegyük esetleges értékítéleteinket, meggyőződéseinket, és el kell fogadnunk, hogy muszlim nőnek lenni nem nehezebb vagy könnyebb, rosszabb vagy jobb, csak egyszerűen más. Egy érzékletes példa lehet ez előbbi kijelentésem alátámasztására az a kérdésem, miszerint „mit jelent nőnek lenni”. Arra voltam kíváncsi, hogy az interjúalanyaim hogyan határozzák meg magukat nőként. Ekkor félre kellett tennem azt, hogy számomra mit jelent nőnek lenni és csak az ő megélésükre kellett koncentrálnom. Úgy érzem, hogy ebben a helyzetben el kellett rugaszkodnom attól, hogy az én elképzeléseim szerint hogyan határozhatjuk meg magunkat nőként. Meg kellett tanulnom máshogy gondolkodni. Ezúton szeretném megköszönni Basmának, Nuryinak, Fatimának és Hanifának, hogy segítettek ebben.

2.2.Muszlimként Magyarországon – megküzdés a sztereotípiákkal

A következő fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy az interjúalanyaim hogyan vélekednek arról, hogy mit jelent Magyarországon muszlimként élni. Az interjúk során arra voltam kíváncsi, hogy Basma, Nuryin, Fatima és Hanifa milyen, a muszlimokkal kapcsolatos sztereotípiákkal találkozott mindennapjai során, illetve hogy a különböző előítéletek milyen hatással voltak öndefiníciójukra.

2.2.1.Muszlimként egy nem muszlim környezetben

Basma tapasztalatai alapján úgy véli, hogy nem könnyű muszlimnak lenni Magyarországon, hiszen az emberek nem elfogadóak, illetve nem értik meg, hogy mit jelent az iszlám tanításait követni:

„Eleve az van az emberekben, hogy aki ma ezt csinálja Magyarországon (aki muszlim), annak nincs meg az összes kereke.” (Basma)

„Igazából a magyar emberek nem annyira elfogadóak, tehát van egy ilyen ellenállás, akárhova kerülök.” (Basma)

Egy későbbi fejezetben még lesz szó arról, hogy mit jelent muszlim nőnek lenni, valamint hogy az öltözködés, illetve a kendőviselet mennyiben tartozik hozzá

interjúalanyaim szerint női önképükhöz, azonban a sztereotípiák kérdéskörével kapcsolatban érzékletes a következő példa:

„Sokan állítottak meg az utcán, hogy rettenetesen ostoba és mondja meg a férjének, hogy Európában vagyunk és egyébként is miért csomagolja be magát. Mondom, elnézést, én saját magam öltözködöm, nem a férjem csomagol. A férjem nagyon jól tudja, hogy Európában vagyunk... Maga miért nem hordja a saját ruháit?! Mondom ezek a saját ruháim!” (Basma)

Az idézetből is kitűnik, hogy Basma öndefiníciójában nagyon fontos annak hangsúlyozása, hogy az a tény, hogy muszlimként éli az életét, a saját, szuverén döntése, az ő választásának eredménye. Basma tapasztalata szerint Magyarországon sokan úgy vélekednek, hogy ha egy nő áttér az iszlám hitre, akkor az annak az egyenes következménye, hogy muszlim, pontosabban arab férfihoz ment feleségül.

Ez a meglátás cseng vissza Fatima szavaiban is:

„Az emberek általában azt gondolják, hogy egy nő azért veszi fel a muszlim hitet, mert a férje muszlim. Valóban igaz, hogy a világ számos pontján a nők döntő többsége emiatt veszi fel és ezért alakul ki ez a kép az emberekben. Úgyhogy amikor kiderül, hogy nem vagyok arab, akkor megkérdezik, hogy miért tértem át... Annyira nem természetes, hogy valaki Magyarországon áttér egy másik vallásra, hogy érthetetlen számukra.” (Fatima)

A fenti interjúrészletből szintén kitűnik, hogy az emberekben van egyfajta fenntartás a muszlimokkal szemben, valamint Fatima is kiemelte, hogy Magyarországon nem igazán értik meg azt, hogy egy nő önszántából miért tér át az iszlám vallásra.

Valamennyi interjúalanyom öndefiníciójában igen nagy hangsúlyt kapott annak nyomatékosítása, hogy muszlimnak lenni önkéntes és szuverén döntés eredménye. Valamennyien kiemelték, hogy a vallást, az iszlámot nem lehet rákényszeríteni senkire. Meglátásuk szerint él egyfajta sztereotípia az emberekben, miszerint Magyarországon csak az a magyar származású nő lesz muszlim, aki a férje miatt veszi fel a vallást. Öndefiníciójuk szempontjából az említett sztereotípiával való szembenézés így azt jelenti, hogy nagyobb hangsúlyt fektetnek a szuverén döntés jelentőségére; kiemelik, hogy egyéni választásuk eredménye az, hogy muszlimként határozzák meg magukat. Véleményük szerint sokan úgy gondolják, hogy valaki rávette, rákényszerítette őket, hogy áttérjenek az iszlám vallásra, esetleg valamilyen törésnek köszönhetően menekültek a vallás felé. Úgy tűnik, mintha vallásosságuk, az iszlám felé fordulásuk a gyengeség jele lenne. Így annak érdekében, hogy környezetük számára is hiteles és pozitív képet tudjanak közvetíteni, hogy lerombolják azt az előítéletet, miszerint muszlim nőknek lenni gyengeséget vagy korlátot jelent, kifelé hangsúlyosan kommunikálják, hogy választás, döntés eredménye muszlimnak lenni. Természetesen nem ez az egyetlen oka, amiért hangsúlyozzák, hogy mindenki maga dönti el, hogy muszlimként szeretne élni – hiszen vallásos meggyőződéseik alapján is utaltak erre –, de meglátásom szerint a sztereotípiák, mint a külső környezet felől érkező kihívások mindenképpen erősítik öndefiníciójukban az egyéni döntés aspektusát, az erő és bátorság jellemzőit.

Basma megélése, tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy ha egy olyan csoport tagjai vagyunk, amellyel kapcsolatban bizonyos sztereotípiák élnek a társadalomban, hajlamosak vagyunk arra, hogy akkor is védekezzünk, amikor talán nem is kell; hogy olyan helyzetekben is támadást érzleljünk, amikor talán szó sincs ilyesmiről. Basma a következőket mondta beszélgetésünk során:

„Szokták mondani, hogy ha Magyarországon a muszlimok a vallásokról szóló kerekasztal beszélgetések alkalmával leülnek más vallások képviselőivel, akkor állandóan „védekeznek”. De egyszerűen muszáj védekezni, mivel annyira sok támadás ér bennünket, hogy lehet az ember már akkor is védekezik, amikor nem is akarnak támadni. De tényleg sokat kellett védeni magamat...” (Basma)

Egyrészt a fenti idézet is bizonyítja, hogy Basma tapasztalatai alapján érik bizonyos támadások a muszlimokat. Ennek megélése Basmában olyan mechanizmusokhoz vezetett, hogy akkor is védekezésben tör ki, amikor talán nem is kellene.

Hanifa szintén utalt arra, hogy úgy érzi, szüntelenül magyarázkodnia kell. Ezzel kapcsolatban a következőket mondta:

„A természetesség a kulcs... Tehát ha természetesen fogod fel a dolgokat, akkor az emberek is úgy fognak rád nézni.” (Hanifa)

Hanifa arra hívja fel a figyelmet, hogy nem azt kell kifelé kommunikálni, hogy muszlimnak lenni egy különleges állapotot jelent, hanem igyekezni kell minél természetesebben viselkedni az esetlegesen kínos helyzetekben is. Elmesélte, hogy gyakran megállították az utcán az emberek és pillanatokon belül kérdezősködni kezdtek:

„Szépen válaszolok minden alkalommal, de egy idő után az embert ez frusztrálja, hogy ezerszer megkérdezték... de ezt én már megtanultam kezelni. Mert tudom, hogy az emberek nem látnak sokat a muszlim világból és csak kíváncsiak és tényleg él egyfajta sztereotípiák az emberekben, és ha megkérdezi valaki az mindenképpen pozitívum, mert akkor látom, hogy nem onnan (a médiából) veszi az információit.” (Hanifa)

Hanifa tehát mindenekelőtt a természetességre helyezi a hangsúlyt, arra, hogy nem feltétlenül kell támadást látni az emberek kérdéseiben, hiszen az már jó jel, hogy ha kérdeznek, kíváncsiak, mert ezáltal alkalma nyílik ledönteni olyan hamis képeket, előítéleteket a muszlimokkal kapcsolatban, amelyet a média sugároz. Bár frusztrálja, hogy szüntelenül kérdésekre kell válaszolnia, mégis megteszi, hiszen úgy gondolja, jobb, ha az embereknek valós élményük, tapasztalatuk van az iszlámmal kapcsolatban. Állandóan kérdésekre válaszolni talán úgy tűnhet, mintha magyarázkodnia kellene, de belátja, hogy a kérdések mögött valójában információhiány és kíváncsiság áll, ebben az esetben pedig jobb stratégia „természetesnek lenni”, természetes módon kommunikálni a külvilág felé muszlim identitását.

A sztereotípiákkal kapcsolatban Hanifa válaszaiban más helyen is utalt arra, hogy a média is közvetít egyfajta, gyakran leegyszerűsítő képet az iszlámról:

„A média sugall egy képet... és ezáltal az átlagemberben él egy kép az iszlámról... meg úgy gondolkod, hogy ha kimész az utcáradendőben, akkor megköveznek... például amikor volt ez a szeptember 11-e... ami lejött a TV-ben, én tényleg úgy voltam vele, hogy úristen, ha én kendőben kilépek az utcára, akkor most mi lesz...” (Hanifa)

Dolgozatom elméleti részében utaltam arra, hogy a nemzetközi események hatására az iszlám egyre inkább a figyelem középpontjába került, azonban igen homályos és ellentmondásos üzenetet közvetített az átlagember felé a média. Hanifa aggodalma talán alaptalan volt, de beszélgetésünk során elmondta, hogy a 2001 őszen elkövetett terrorcselekmények időben egybeestek életének azzal a szakaszával, amikor elgondolkozott azon, hogy hordjon-e kendőt. A nemzetközi eseményeknek semmi köze nem volt dilemmájához, nem a terrortámadás után döntött úgy, hogy szeretné felvenni a kendőt. Belső vívódásához már annál inkább, hiszen úgy gondolta, hogy a média által közvetített kép rossz fényt vet a muszlimokra, és esetleg kellemetlen helyzetbe kerülhet, ha éppen akkor dönt úgy, hogy elkezd hordani a kendőt. A média által, a muszlimokról közvetített üzenetek számos sztereotípiát hívtak életre. A sztereotípiákkal való szembenézés egyfajta kihívást jelentett Hanifa öndefiníciója szempontjából, identitás munkára készítette őt. Ez azt jelenti, hogy bár Hanifa szeretne volna felvenni a kendőt, azonban mérlegelnie kellett, hogy a muszlimokkal szemben ellenséges légkör látszott kialakulni. Így attól tartott, hogy környezete nem fogadja majd el, s ebből a helyzetből pedig hátrányai származhatnak. Végül Hanifa úgy döntött, hogy elkezd hordani a kendőt, amely ma már hozzátartozik muszlim és női önképéhez. Erről a folyamatról, valamint a kendőviseléssel kapcsolatos kérdésekről azonban dolgozatom egy későbbi fejezetében szeretnék bővebben szólni.

Basma, Fatima, Hanifa és Nuryan esetében a muszlimokkal, a muszlim nőkkel kapcsolatos sztereotípiákkal való szembenézés következménye az identitás munka folyamata, amelyben megerősítik identitásuk muszlim elemét. A környezetük felé hangsúlyosan kommunikálják, hogy saját, szuverén döntésük nyomán fordultak az iszlám felé, így törekszenek arra, hogy a külvilág szemében is pozitív legyen önmeghatározásuk.

2.2.2. Magyar vagyok és muszlim

„Amikor a gyerekekkel sétáltam az utcán és minden nap megkérdezték, hogy hol és hogy tanultam meg ilyen szépen magyarul... és hogy még a gyerekekkel is magyarul beszélek! És én azon gondolkodtam, hogy miért beszélnék a gyerekekkel magyarul, ha én nem az lennék?” (Hanifa)

Hanifa szerint az emberek a muszlimokat az arabokkal azonosítják és szinte elképzelhetetlen számukra, hogy valaki magyar és muszlim egy időben. Hanifa magyarként definiálja magát és erre különös hangsúlyt helyez, csakúgy, mint Fatima.

Fatima kiemelte, hogy ha megértjük az iszlám valódi jelentését, akkor azt is megértjük, hogy egy univerzális vallásról van szó, így nem kell feladnunk semmit magunkból, nem kell feladnunk nemzeti identitásunkat, ha muszlimként szeretnénk élni. Az iszlám csupán kiegészíti őt, nem zárja ki, hogy magyarként definiálja magát.

„Gyakran találkozom olyan helyzettel, hogy valaki férjhez megy egy arab férfihoz, és az emberek azt hiszik, hogy nekik arabbá kell válniuk, és fel kell venniük egy ilyen identitást, de aki megérti az iszlám lényegét, az maradhat magyar ugyanúgy... vagy lengyel, vagy akármilyen...” (Fatima)

Nuryan a beszélgetésünk kezdetén elmondta, hogy tapasztalatai alapján a magyar társadalom elfogadó:

„Magyarországon nagyon sok nemzetiség él, nagyon elfogadó nép vagyunk mi, magyarok. A muszlim közösség nagyon kicsi; a bevándorlók elszigetelten élnek és inkább szokásból csinálnak dolgokat. Nyugat-Európában ez a legnagyobb probléma, hogy az ott élő muszlimok nem az iszlám tanításait követik, hanem a szokásokat...” (Nuryn)

A következő mondataiban azonban elmondja, hogy mégis él egyfajta sztereotípiája az emberek fejében az iszlámról és a muszlimokról:

„Az emberek fejében él egy kép a muszlimokról, de ez távol áll a valóságtól... Az, hogy valaki muszlim, nem zárja ki a nemzeti identitást... Alapból van egy negatív kép a muszlimokról... De én igyekszem nem negatívnak venni és szépen reagálni, ha valaki kérdez. Oda kell figyelni, hiszen ha úgy reagálnék, akkor csak rontanám a képet a muszlimokról. Egyébként sem lehet szavakkal meggyőzni az embereket, mindennapi tetteinkkel kell megmutatnunk, hogy milyenek a muszlimok.” (Nuryn)

A fenti interjúrészletekből egyrészt látszik, hogy Nuryn is magyarként definiálja magát („mi magyarok”), öndefiníciójában fontos szerepet játszik, hogy hangsúlyozza magyarságát. Elismeri, hogy az emberek hajlamosak azt hinni, hogy a muszlim identitás elem és nemzeti, jelen esetben magyar identitás kategória kizárják egymást, ezért még fontosabb lesz számára, hogy határozottan kommunikálja a külvilág felé is, hogy ő magyarnak érzi magát.

Emellett Nuryn megjegyzi, hogy valóban él egy negatív kép az emberekben a muszlimokról. Dolgozatom elméleti részében kifejtettem, hogy a sztereotípiák fenyegetettség érzése azt a félelmet kelti az egyénben – aki egy bizonyos szempontból hátrányban lévő csoport tagja –, hogy cselekedeteivel esetleg rontja a csoportjáról kialakult képet. Ezzel kapcsolatban Nuryn arra helyezi a hangsúlyt, hogy „szépen kell válaszolnia”, hiszen ha nem így tenné, akkor erősítené a muszlimokkal kapcsolatos sztereotípiákat. Ő is fontosnak tartja, hogy válaszoljon az emberek kérdéseire és minél természetesebben kommunikálja a külvilág felé muszlim identitás elemét. Meglátása szerint azonban nem feltétlenül szavakkal kell meggyőzni az embereket, hanem a viselkedésével, hiszen belátja, hogy ő is felelős azért, hogy milyen kép alakul ki a muszlimokról.

A magyar és muszlim identitás elemek „összeegyeztethetősége” beszélgetésünk során a továbbiakban is hangsúlyos szerepet kapott:

„Az hogy muszlim vagyok, nem mond ellent annak, hogy magyarnak érzem magam. A Korán szerint a muszlimnak saját hazáját kell védenie. Ez egyfajta küldetés, minél többet kell adnom a társadalomnak, amiben élek.” (Nuryn)

Mint fentebb említettem, Nuryn önmeghatározásában fontos elemnek számít magyarsága, több alkalommal kiemelte, hogy a nemzeti identitás, illetve az, hogy ő muszlimként éli az életét, nem zárják ki egymást, hiszen az öndefiníció két különböző forrását adják. A Nuryn-nal folytatott beszélgetésből azonban kitűnik még egy fontos dolog: muszlim és magyar identitás eleme nem válik külön, ő muszlim identitásán keresztül (is) magyarázza magyarságát, hiszen megjegyzi, hogy a Korán értelmében hazáját kell szolgálnia és törekednie kell arra, hogy hasznára legyen a magyar társadalomnak, ezt pedig csak úgy tudja teljesíteni, ha „magyarként él”.

Összességében azt mondhatjuk el, hogy Basma, Fatima, Hanifa és Nuryin megélése, tapasztalatai alapján az átlagemberek fejében él egy kép, amelyben összekötik a muszlim vallást az arab származással. Interjúalanyaim szempontjából így a felvázolt sztereotípiával való szembenézés azt jelenti, hogy öndefiníciójukban különös hangsúlyt kap az, hogy magyarként határozzák meg magukat. Basma, Fatima, Hanifa és Nuryin szerint valaki éppúgy lehet egyszerre muszlim, mint magyar. Interjúalanyaim számára az önmeghatározás két különböző forrását adják identitásuk muszlim, illetve magyar elemei, így azok nem kizárólagosak. Magyar és muszlim identitás elemeik kiegészítik egymást, illetve az öndefiníció e két eleme összekapcsolódik számukra olyan módon, hogy muszlim identitásukon keresztül is magyarázzák magyar öndefiníciójukat, miszerint a Korán értelmében saját hazájukat kell szolgálniuk.

2.3.Az identitásmunka folyamata – muszlimmá válni és „annak maradni”

Mint ahogy a minta bemutatásáról szóló fejezetben ismertettem, kutatásom során két olyan muszlim nővel volt alkalmam interjúzni, akik felvették az iszlám vallást, ketten pedig gyermekkoruktól kezdve muszlimok. A következő két fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy interjúalanyaim döntések sorozatán keresztül jutottak el addig a pontig, míg úgy érezték, hogy muszlimként határozzák meg magukat. Mindkét esetben komoly identitás munkára volt szükség annak érdekében, hogy Basma és Fatima, valamint Hanifa és Nuryin kialakítsa, illetve formálja muszlim identitás elemét. A továbbiakban tehát azt szeretném vizsgálni, hogy interjúalanyaim milyen nehézségeken mentek keresztül, míg ideiglenes válaszokat kerestek arra a kérdésre, hogy „kik is ők valójában”. Ehhez pedig az identitás munka definícióját használom fel, amely szerint az egyén felelősséget vállal abban, hogy maga alakítsa, formálja, „újrátárgyalja”, fenntartsa, erősítse vagy felülvizsgálja azokat az értelmezéseket, amelyek hasznosak számára a koherencia, az egységes önkép kialakítása szempontjából (Sveningsson és Alvesson, 2003; 1165. old.).

Az első részben Basma és Fatima példáján keresztül azt szeretném vizsgálni, hogy bizonyos krízis helyzetek milyen módon eredményeznek tudatosabb identitás munkát, hogyan ösztönzik, szinte kényszerítik az egyént arra, hogy felülvizsgálja identitásának bizonyos elemeit.

A második részben azt szeretném bemutatni, hogy bár Hanifa és Nuryin születésüktől fogva muszlimok, az ő esetükben is identitás munka eredménye az, hogy ma muszlimként határozzák meg magukat.

2.3.1.Tudatos identitásmunka krízisek idején

Kutatásomban két olyan muszlim nővel készítettem interjút, akik életük egy pontján úgy döntöttek, hogy felveszik az iszlám vallást. Az interjúk során kiderült, hogy igen hosszú folyamat vezetett addig, amíg Basma és Fatima az iszlám felé fordult. Beszélgetéseink alkalmával arra voltam kíváncsi, hogy mikor és hogyan kezdődött az a folyamat, amelynek a végén „megtalálták” az iszlámot, hogy milyen úton kellett végigmenniük, milyen nehézségekkel és kihívásokkal kellett szembenézniük annak érdekében, hogy végül muszlimként határozthassák meg magukat.

Basma muszlimmá válásának történetét gyermekkorára vezeti vissza:

„A családban nagyon sok tragikus esemény történt; 10 évesen elvesztettem az apukámat, dédi mamámat majd nagybátyámat, nagypapámat, rövid időn belül sok haláleset történt... Így én már 10-12 évesen kezdtem az utat, az utamat keresni.” (Basma)

Mint kiderül a Basmával készített interjúból, a családjában történt halálesetek hatalmas törést jelentettek számára. Úgy érezte, hogy a tragédiák alapvetően rengették meg korábbi elképzeléseit, meggyőződéseit. Mint ahogy dolgozatom elméleti részében definiáltam, az identitás munka folyamatára jellemző, hogy többé-kevésbé folyamatosan zajlik, azonban vannak bizonyos helyzetek, amelyek sokkal koncentráltabb, tudatosabb identitás munkára készítetik az egyént. Basma életében az említett tragédiák jelentették azt a krízis helyzetet, amelyben megrendült addigi önképe és megkérdőjelezte korábbi feltevéseit. A léttel kapcsolatos félelmei, aggodalmai vezették arra, hogy felülvizsgálja azt, hogy miben és miért hisz.

Fatima is hasonlóan kezdte történetét:

„2003-ban meghalt az anyukám. Négyéves daganatos betegség után, én akkor fejeztem be az iskolát és mentem egyetemre, és amikor komolyabbra fordult anyukám állapota, érdekes módon akkoriban volt az, hogy elmentem a muszlim közösséghez... Utána kezdtem el újból megkeresni az utamat.” (Fatima)

Fatima életében is volt egy olyan törés, egyfajta fordulópont, amely arra készítette, hogy felülvizsgálja addigi öndefinícióját. A krízis helyzet arra ösztönözte Fatimát, hogy sokkal tudatosabban keresse a választ arra a kérdésre, hogy „ki is vagyok én?”.

Basma és Fatima is kiemelte, hogy szerettek volna egyfajta magyarázatot találni a tragédiákra, de akkori, addigi tapasztalataik és meggyőződéseik nem szolgáltak számukra megfelelő válaszokkal. Dolgozatom elméleti részében kifejtettem, hogy az egyén környezete és a különböző események, történések értelmezésére törekszik. Erre azért van szüksége, hogy meg tudjon fogalmazni saját maga számára egyfajta iránymutatást, amely vezeti az életben, amely megmutatja számára, hogy ha legközelebb hasonló szituációban találja magát, akkor hogyan viselkedjen. Ez az identitás funkciója: iránytű az életben, amely meghatározza cselekedeteinket, hogy hogyan viszonyulunk bizonyos kérdésekhez, környezetünkhöz és más emberekhez. Basma és Fatima azonban addigi tapasztalataik alapján nem tudtak megfelelő magyarázatot találni a tragikus eseményekre, ami kihívást jelentett addigi önmeghatározásuk felé. Basma és Fatima azonban elköteleződtek abban, hogy szembenézzenek ezekkel a kihívásokkal.

Ekkor kezdődött az a folyamat, amely során különböző válaszokat kezdtek keresni, mint ahogy a Basmával készült interjú egy részlete is mutatja:

„Elkezdtem filozófiát tanulni, autodidakta módon olvasgatni, vallásokról és filozófiáról is... És azok az emberek, akikkel találkoztam, szintén nem tudtak olyan válaszokat adni nekem, amik elfogadhatóak lettek volna. És közben ment az idő, elvégeztem a gimnáziumot, és ezek a kérdések időnként egyre égetőbben jöttek elő bennem, máskor meg kicsit perifériára szorultak, de mindig visszatértek... Nagyon sok mindennel foglalkoztam... Rengeteg vallást, filozófiát, különböző csoportokat kipróbáltam, tehát én mindenhová jártam, minden érdekelt.” (Basma)

Az interjúrészletből látszik, hogy Basma nem passzív elszenvedője volt az önképét érő kihívásoknak, hanem valóban elköteleződött amellett, hogy aktívan keresse a választ arra a kérdésre, hogy „ki is ő valójában”. Kereste a lehetőségeket, igyekezett minél több tapasztalatra szert tenni annak érdekében, hogy megtalálja a választ, hogy újrátárgyalja identitásának bizonyos elemeit.

Nyitott volt a változásra, de nem elégedett meg „félmegoldásokkal”. Az identitás munka így ebben az esetben valóban egy állandó útkeresést jelentett, egy folyamatos mentális tevékenységet, gondolkodást. Basma meg szeretne volna érteni, hogy mi és miért történt vele, ezért különböző megoldások felé, a filozófia és a vallások felé fordult.

A Fatimával folytatott beszélgetés azt támasztja alá, hogy az átélt krízis után ő is elköteleződött abban, hogy újrátárgyalja identitásának elemeit. Számos közösséghez ellátogatott, nyitott volt, mindent ki szeretett volna próbálni, de ő sem elégedett meg kevesebbel, arra törekedett, hogy a számára leginkább koherens és pozitív identitást építse fel. Időről időre feltette magának a kérdést, hogy ki is ő valójában, hogy miben képes és miben akar hinni, mindaddig, amíg számára kielégítő választ nem talált.

„Egyfajta útkeresés útján (találtam rá az iszlámra). Minimum egy év volt nem ment olyan hamar. Egy jó ideig jártam a barátnőmmel különböző keresztény gyülekezetekbe meg történelmi klubokba, de azt vettem észre, hogy sehova nem megyek vissza.” (Fatima)

Az iszlám felé fordulás így mindkét interjúalanyom esetében igen hosszú folyamat eredménye volt. Basma útkeresése azonban nem ért véget akkor, amikor rátalált az iszlámra. Igyekezett további kérdéseket feltenni, tanult, olvasott, aktívan tett azért, hogy megismerje a vallást.

„Én amikor muszlim lettem, akkor szisztematikusan kezdtem tanulni az iszlámot... és akkor így kezdtem el foglalkozni az iszlámmal... Úgyhogy egyik könyvet olvastam a másik után és mindenütt kerestem benne az ellentmondást, kerestem benne azt, ami irreális, ami elfogadhatatlan...” (Basma)

Basma az egyetemen találkozott muszlim diákokkal, akik közelebb hozták számára az iszlámot. Azonban nem akart csak passzív befogadó lenni, arra törekedett, hogy minél jobban megismerje a Koránt és annak tanításait. A koherencia nagyon fontos volt számára, hogy ne kételkedjen az iszlám tanításaiban, hogy ne kételkedjen saját magában és ki tudjon alakítani egy egységes és pozitív öndefiníciót. Szüntelenül feltette magának a kérdést, hogy valóban erre van-e szüksége, hogy valóban megtalálta-e a remélt válaszokat.

„Nagyon gyötrő volt ez az időszak, amíg kerestem... és amikor az iszlámot megtaláltam akkor is rettenetesen gyötrődtem, hogy a döntést meghozzam.” (Basma)

Basma számára gyötrelmekkel és kihívásokkal teli volt ez az időszak, de nem adta fel. Tudatosan kereste az útját és addig folytatta, amíg nem maradtak benne kérdések. Amikor megkérdeztem, hogy emlékszik-e arra, mikor döntötte el végleg, hogy muszlim szeretne lenni, azt felelte, hogy akkor, amikor már nem tudott további kérdéseket feltenni, amikor úgy érezte, hogy minden kérdésére választ kapott.

Azonban ezután jöttek a valódi nehézségek, megmérettetések, amikor formálódó muszlim identitás elemét kihívások érték. Dolgozatom elméleti részében utaltam rá,

hogy a számunkra releváns személyekkel való találkozások, interakciók nagyban befolyásolják önképünket és szükségünk van arra, hogy a saját magunkról alkotott definíció környezetünk számára is pozitív legyen. Basma környezetében pedig voltak olyan emberek, akik nem értették meg a változást, amin keresztülment:

„Akkor jöttek a nagy pofonok. Igen... Akkor nagyon sokan elfordultak tőlem. Gyakorlatilag alig maradt barátom. Olyanok, akik régóta meglévő barátaim.” (Basma)

Fatima megélése hasonló volt, számára is nehéz helyzet volt, amikor elhatározta, hogy muszlim szeretne lenni. Az interjú során elmondta, hogy egyfajta szimbolikus szertartáson kellett részt vennie, mikor meghozta döntését, hogy muszlimként szeretne élni:

„Előtte (mielőtt elmondta a fogadalmat) olyan érzés volt – és ezen sokan átestek, akikkel beszéltem-, hogy mindig halasztani akarták a szertartást. Tudták, biztosak voltak benne, hogy igen, én ezt akarom, de valahogy a végső pontot az i-re nehéz felrakni. Nekem sem ment könnyen. Mert ez egy nagy felelősség, kötelességgel járó felelősség, az ember ilyenkor átértékeli az életét, meg is változik az élete, és az ember ezt szereti halasztgatni... A következő hét hétfőjén mondtam el a fogadalmat... Az egy gyönyörű szép tavaszi nap volt. Jó érzés volt, hogy valami újat kezdhettek el. Akkor még rózsaszín köd lengi körül az embert, aztán jönnek a kihívások, az igazi próbatételek, rájössz, hogy mennyi mindent kell kiállnia az embernek, ha muszlim... Amikor felszáll a rózsaszín köd, akkor szembesül vele az ember igazán, hogy milyen nehézségek várnak rá.” (Fatima)

Fatima úgy érezte, hogy ha meghozza a végső döntést és áttér az iszlámra, akkor hatalmas felelősséget vállal. Hosszú időn keresztül kereste az útját és biztos akart lenni benne, hogy a helyes irány felé halad. Úgy érezte, hogy át kellett értékelnie addigi életét, addigi önképét. Bár megnyugodott, amikor végül elmondta azt a fogadalmat, amely jelképesen muszlimmá avatta, azonban számára is nehéz időszak következett. Ekkor szembesült azzal, hogy a hétköznapiak során milyen nehézségekkel kell szembenéznie, hogy a valódi próbatételek csak ezután következnek, hogy ki tud-e tartani új meggyőződése mellett, hiszen el kellett fogadtatnia környezetével, családtagjaival, barátaival és nem utolsósorban munkatársaival identitásának új elemét.

„Ahogy az ember egyre több tudást szerez, egyre nagyobb lesz a bizonyossága abban, hogy a helyes dolgot, a helyes irányt választotta.” (Fatima)

Basma megélése hasonló volt:

„Kitartás és erő kell ahhoz, hogy muszlim legyél. Rengeteg erő kell, és rengeteg tudás.” (Basma)

Az identitásmunka folyamata így nem ért véget azzal, hogy Basma és Fatima úgy döntött, hogy muszlimként szeretnének élni. Mint ahogy korábban említettem, ha valaki az iszlám tanításait szeretné követni, akkor annak léteznek bizonyos külsőségekben is megnyilvánuló szimbólumai. Így a muszlim hitre való áttérés nem csupán egy belső megélés kérdése, nem kizárólag vallási világnézetet jelent, hitbeli meggyőződést, hanem egy életmódot. Fatima szavai jól tükrözik ezt, amikor azt mondja, hogy muszlimnak lenni felelősség, mert egy új életforma mellett kell elköteleződni. Az említett külső szimbólumok pedig határozottan jelzik a környezet

felé, hogy az illető belső útkeresésének milyen következményei vannak. Ezért érdekes kérdés a muszlim identitás elem vizsgálata, hiszen ennek fényében nagy valószínűséggel a többi identitás elemet is felülvizsgálja, átformálja az egyén.

Ebben a fejezetben az volt a célom, hogy bemutassam, hogy a krízis helyzetek, életük fordulópontjai arra ösztönözték Basmát és Fatimát, hogy újraértelmezzék identitásuk bizonyos elemeit. Az általam követett identitáselméleti megközelítés, valamint az identitás munka fogalma értelmében az egyén ebben a folyamatban elköteleződik aziránt, hogy újra és újra feltegye magának a kérdést, hogy ki is ő valójában, és nem személytelenedik el, nem fordít hátat a változásoknak.

Basma és Fatima is kiemelte, hogy rengeteg erő kell ahhoz, hogy valaki ki tudjon tartani új meggyőződése mellett, hiszen környezetük nehezen fogadta el a változást. Azonban annak érdekében, hogy ki tudjanak alakítani egy pozitív és koherens öndefiníciót, szükségük van környezetük elfogadására és pozitív visszajelzésére. Mivel azonban családtagjaik, barátaik felől nem kaptak ilyen megerősítést, azért alakítottak ki egy pozitív önmeghatározást saját maguk számára, hogy hangsúlyozták, hogy muszlimnak lenni nehéz és felelősséggel jár, meg kell érte küzdeni, de ha az ember megküzd valamiért, akkor az értékesebb számára.

2.3.2. Muszlimnak „maradni”

Másik két interjúalanyom, Hanifa és Nurn úgy véli, hogy senkire nem lehet rákényszeríteni, hogy az iszlám tanításai szerint élje életét. Ha valaki muszlimként születik és nevelkedik, nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban muszlimként fogja meghatározni saját magát, hiszen meglátásuk szerint muszlimnak lenni egy döntés eredménye. Mindenkinek megvan a lehetősége arra, hogy maga döntsön, szeretné-e azt az életformát, ami azzal jár, hogy az iszlám tanácsait, irányelveit kell követnie. Ezért az, hogy Hanifa és Nurn felnőttként is muszlimnak tartják magukat, identitás munka eredménye.

Hanifa beszélgetésünk során elmondta, hogy muszlimnak lenni számára is egy választást jelent:

„Muszlimnak neveltek, de igazából ezt nem tudják rákényszeríteni az emberre... Én is átmentem ezen a folyamaton, megéltem ezt a választást. Az embernek osztálytársai vannak. sok mindenben én is átmentem, de nem merült fel bennem hogy kilépjek az iszlámból. Elolvastam más dolgokat is, de ez megerősített, és ez választás eredménye is volt. Nyilván ha átéled te is, hogy te választod, akkor sokkal erősebb a kapcsolat közted és az iszlám között. Nem szokásokat veszel át és azokhoz ragaszkodsz. A tiéd lesz, mert te választottad.” (Hanifa)

Hanifa számára a választást azt jelentette, hogy találkozott más emberekkel, más elméletekkel, világszemlélettel, és nem zárkózott el mereven attól, hogy újratárgyalja identitásának muszlim elemét. Olvasott, tájékozódott, nyitott volt, és a megannyi interakció hatására elkezdett gondolkodni azon, hogy mit is jelent számára muszlimnak lenni. De ezek a „találkozások” és élmények, tapasztalatok alapvetően csak megerősítették muszlim önképét. Mint ahogy dolgozatomban elméleti részében definiáltam, az identitás munka azt jelenti, hogy az egyén felülvizsgálja, újratárgyalja identitásának bizonyos szegmenseit, illetve elköteleződik abban, hogy fenntartsa,

erősítse azokat az értelmezéseket, amelyek fontosak számára a koherencia és a pozitív önkép kialakításának szempontjából. Hanifa esetében így az identitás munka folyamata azt jelentette, hogy különböző impulzusok, olvasmányok, személyes interakciók hatására felülvizsgálta identitásának muszlim elemét, és fenntartotta, megerősítette azt.

Nuryn, aki szintén muszlimként nevelkedett, beszélgetésünk során kiemelte, hogy ő döntött úgy, hogy az iszlám tanításai szerint szeretné élni életét. Nuryn önmeghatározásában szintén fontos szerepet játszik az, hogy kiemelje, muszlimnak lenni választás kérdése, de az esetleges nehézségeket nem valódi kihívásként, próbatételként éli meg. Számára a természetesség a legfontosabb, az hogy kifelé azt kommunikálja, hogy muszlimnak lenni csupán „valami mást” jelent. Amikor az esetleges nehézségekről kérdezem, akkor azt mondta, hogy mindent meg lehet oldani, hiszen ő választotta. Nuryn önképének kialakítása nem a küzdő, sokkal inkább a mesélő metaforájával írható le. A mesélő metaforája mögötti elméleti koncepció szerint az egyén kialakít egy narratívát, amelyben az egyes történéseket, élethelyzeteket értelmezi, magyarázatot társít hozzájuk. Ebben a történetben pedig az események az egyén szubjektív megélésén alapuló, konstruált képek, amelyeket korábbi tapasztalataira, kulturális hátterére és emlékeire alapozva alakít ki. A Nuryn-nal folytatott beszélgetés során, amikor az esetlegesen konfliktusos helyzetekről, kihívásokról kérdeztem, válaszaiban azt hangsúlyozta, hogy muszlimnak lenni döntés eredménye, és ha egyszer így döntött, akkor ehhez „kell tartania magát”. Amikor az egyes élethelyzetekről mesélt, amelyek esetleg kihívást jelenthettek volna önképe számára, olyan értelmezést társított ezekhez a képekhez, amelyekben nem került felszínre a konfliktusos jelleg. A történeteknek nem volt központi eleme a küzdés, hiszen nem „nehéznek” élte meg azokat az élethelyzeteket, amelyekben esetleg kihívás érte az önképét. Az esetlegesen egymásnak ellentmondó tapasztalatok összeegyeztetése, egyetlen történetbe, narratívába sűritése szintén identitás munka eredménye.

2.4.Metszéspontok vizsgálata – ahol az identitás munka másik része „történik”

Mint ahogy korábban utaltam rá, a vallásra tekinthetünk úgy, mint belső, lelki megélésre. Az iszlám esetében azonban figyelembe kell vennünk, hogy vannak bizonyos külső jegyek, megkülönböztető szimbólumok, amelyek miatt a vallás nem csupán belső megélés kérdése lesz, hanem egy életforma, ami életünk minden szegmensére hatással van, amit „nem hagyhatunk otthon”, amikor kilépünk az utcára.

Dolgozatom elméleti részében bemutattam az intersectionality fogalmát, amely értelmében a különböző identitás kategóriák kereszteződése, tehát az a megközelítés, miszerint az egyes identitás kategóriák metszik egymást, identitás munkára készítik az egyént (Essers és Benschop, 2009). A következő fejezetekben az egyes metszéspontokat, az egyes identitás elemek kereszteződése mentén jelentkező feszültségeket szeretném megvizsgálni. Ezzel azt szeretném bemutatni, hogy interjúalanyaim hogyan alakítják identitásuknak egyes elemeit annak érdekében, hogy kialakítsanak egy koherens és pozitív önképet. Az általam kiindulópontként választott elméleti megközelítés szerint (küzdő, harcos metaforája) az egyén aktívan részt vesz

abban, hogy formálja, alakítsa identitását, annak egyes elemeit egymás viszonyában is. Az egyes csoportok által közvetített, esetlegesen ellentmondásos szerepelvárásokkal való szembenézés azonban nem jelent az egyén számára egy őrlő, lehangoló, depresszív küzdelmet. A koncepció szerint az egyén nem függetlenítheti magát a környezete felől érkező kihívásoktól, de nem is kiszolgáltatott ezeknek az erőknek, hiszen aktívan részt vesz azok értelmezésében. A megközelítés felruházza az egyént egyfajta hősiességgel, így pozitívabb, optimistább képet fest elénk az egyénről, aki elköteleződik abban, hogy maga is formálja identitását, miközben ellentmondások valóságos dzsungelén kell átküzdenie magát.

A következő fejezetekben tehát az alábbi kérdéseket szeretném megvizsgálni:

- Mit jelent muszlim nőnek lenni?
- Interjúalanyaim hogyan határozzák meg magukat szakmájukban a muszlim identitás elemein keresztül?
- Milyen kihívások érik Basma, Fatima, Hanifa és Nurynt önképét, milyen nehézségekkel, kihívásokkal kell szembenéznük munkahelyükön?

2.4.1. Mit jelent muszlim nőnek lenni?

A muszlim és női identitás elem metszéspontjaiból adódó identitás munka

Mint ahogy dolgozatomban előző fejezeteiben utaltam rá, az iszlám az élet számos aspektusára vonatkozóan tartalmaz iránymutatásokat, így muszlimnak lenni nem kizárólag egy vallásos, belső megélést jelent, hanem a külsőségekben, bizonyos szimbólumokban való megnyilvánulást is. A nők számára a kendőviselés egy nem muszlim környezetben jelentheti a másság érzetét, lehet a különбözőség akár kellemetlen szimbóluma is, így az egyénnek meg kell küzdenie azzal, hogy elfogadtassa azt környezetével. A nők kendőviselésére vonatkozó szabályok, elvek bonyolult és érzékeny kérdéskört jelentenek, de mindenképpen jó kiindulópontot, alapot adnak arra, hogy meghatározzam, mit jelent Basma, Fatima, Hanifa és Nurynt számára muszlim nőnek lenni. Interjúalanyaim közül ma mindannyian eltakarják hajukat, azonban igen hosszú út vezetett ahhoz a ponthoz, amikor elhatározták, hogy szeretnék kendőt hordani.

Szeretném kiemelni, hogy nem kívánom vizsgálni azt a kérdést, hogy a Korán milyen iránymutatásokat tartalmaz a nők kendőviselésére vonatkozóan. Az interjúk során az volt a célom, hogy a muszlim és női identitás elemek metszéspontjából fakadó identitás munkát vizsgáljam, s ezen keresztül eljussak annak megértéséig, hogy hogyan határozzák meg magukat interjúalanyaim muszlim nőként.

2.4.1.1. A kendő kérdése

Amikor megkérdeztem Basmatól, hogy mit jelent számára kendőt hordani, a következőket mondta:

*„Az Isten iránti szeretet kifejezése... megvédi a nő becsületét és a szemérmét...”
(Basma)*

Basma női önképéhez immár hozzátartozik a kendő viselete, de ez nem mindig volt így. Amikor eldöntötte, hogy muszlimként szeretne élni, szeretne volna felvenni a kendőt, azonban igen hosszú és nehézségekkel teli folyamat volt számára, míg valóban eljutott addig a pontig, hogy elfedje haját.

„Az egyetem alatt kezdtem el kendőt hordani, harmadéves voltam. Nagyon nagy kihívás volt... három éve jártam az egyetemre, most egyik pillanatról a másikra pedig máshogy szeretnék élni, öltözni... akkor én mindenre felkészültem, de így is nagyon nehéz volt.” (Basma)

„Mikor muszlim lettem, elkezdtem kendőt hordani, néhány hónap múlva azonban letettem, nem voltam elég erős, a családom nem fogadta el és akkor ez így nagyon erős hatás volt nekem. És akkor majdnem egy év telt el, hogy addigra megpróbáltam annyira megerősödni, hogy most már vállalni fogom. Annak ellenére, hogy mondjuk a családnak, ismerősöknek, barátoknak nem tetszik, attól féltem, hogy az egyetemen a vizsgák alatt ahol kiszolgáltatott helyzetben vagyok, hogy ott hátrányom fog ebből származni.” (Basma)

A kendő felvétele azt jelentette Basma számára, hogy muszlim identitás elemének fényében formálnia kellett teljes, de főként női önképét. Basma úgy érezte, hogy muszlim önképéhez hozzátartozik a kendő viselete, de amikor elkezdte hordani a kendőt, környezete nagyon nehezen fogadta el döntését; a barátok, családtagok nem nézték jó szemmel a változást. Basma úgy fogalmazott, hogy „ekkor még nem volt elég erős”; tehát muszlim önképe valójában még nem volt kiforrott, éppen ekkor formálódott, alakult és még nagyon „törékeny” volt. Ahhoz, hogy számára is pozitív legyen önképe, a kendőviseléssel kapcsolatos döntését el kellett fogadtatnia környezetével, szüksége volt a megerősítő visszacsatolásokra. Arra az időszakra, amikor nem kapta meg ezt a pozitív visszajelzést, úgy emlékszik vissza, hogy „nem volt elég erős”, tehát muszlim önképe még kiforratlan volt és környezete felé nem tudta megfelelően kommunikálni, hogy miért tartozik hozzá a kendő muszlim és egyben női identitás eleméhez, így nem tudta velük elfogadtatni öndefinícióját. Basma szerint tehát erő kell ahhoz, hogy kendőt viseljen, és ismét azt hangsúlyozza, hogy kitartásra és bátorságra van szükség ahhoz, hogy muszlimként éljen. Valójában pont a nehézségek és próbatételek megfogalmazásán keresztül jutott el addig, hogy saját maga számára is kialakítson egy pozitív önképet. Tehát azáltal, hogy kiemeli, hogy erő és kitartás kell ahhoz, hogy kendőt hordjon, kialakít magáról egy pozitív önképet, gyakorlatilag így fordítja saját maga javára azt, hogy kihívások érik önképét.

Basma beszélgetésünk során elmesélt egy történetet, amely jól mutatja, hogy mit jelent számára kendőt viselni, illetve hogy jelenleg hogyan kommunikálja ezt környezete felé:

„Egy alkalommal, a kisfiammal voltam az orvosnál... ez a példa nagyon jól tükrözi, hogy sokaknak milyen hozzáállása van (a muszlim nőkkel szemben). A gyerekorvosnál sok kis gyerek mászkált és egy kisgyereknek feltűnt, hogy kendő van rajtam, és kérdezgette az anyukáját, hogy miért. És azt mondta az anyukája, hogy ezek arabok, és valahogy úgy fogalmazta, hogy ez a néni annyit ér, mint egy kecske. És eladják egy kecskéért. Kénytelen voltam reagálni. Sok helyen ezt érzem, hogy az az alapfeltevés hogy egy muszlim nő semmit nem ér, egy tevével meg kecskével egyenértékű. Először a kislányhoz fordultam és mondtam, hogy én muszlim vagyok, és azért van rajtam kendő,

mert nagyon szeretem az Istent, az Isten pedig azt szereti, ha a nénik így öltöznek. Nem emlékszem pontosan hogyan, de mindenesetre beleszóltam, hogy ezek a nők, akik így öltöznek milyen erkölcsösek és milyen jók. Megpróbáltam emelni, presztízs szintre emelni, hogy ez az öltözék többet jelent mint egy átlagos magyar nő megjelenése és nem kevesebb.” (Basma)

Basma ma már azt kommunikálja környezete felé, hogy kendőt hordani a bátorság, az erkölcsösség és a jóság szimbóluma. Az a sztereotípia, miszerint muszlim nők lenni kevesebbet és egyben alávétettséget jelent, Basma önképe számára egyfajta kihívást jelent. Öndefiníciójában fontos szerepet kap annak hangsúlyozása, hogy kendőt hordani nem a gyengeség szimbóluma, hanem az erő jelképe. Basma szerint kendőt hordani „nehéz”, hiszen egy nem muszlim környezetben valóban a másság kellemetlen szimbóluma lehet, de számára kiváltságot is jelent, azt, hogy erkölcsös és erős.

Fatima számára is hosszabb folyamatot jelentett, míg végleg elhatározta, hogy kendőt szeretne hordani.

„A kendő egy fontos kérdés, mert sokan, akik nem ismerik az iszlámot – köztük én is beleestem ebbe a hibába-, azt gondolják, hogy attól lesz egy nő muszlim, hogy eltakarja a haját, nyakát, de ez nem igaz. Sok olyan nő van, akire ráerőltetik, vagy éppen maga erőlteti saját magára a kendőt, olyankor, amikor még nem erős a hite. Ez egy erős identitás válsághoz vezet, mert ha ebben a környezetben (Magyarországon) valaki miniszoknyát húz fel és kirakja a hasát, az egy norma, de én nem tehetem ezt, mert az egésznek (muszlim létnek) az alapját megkérdőjelezi.” (Fatima)

Fatima kiemelte, hogy senkire nem lehet rákényszeríteni azt, hogy kendőt hordjon, még saját magunkra sem. Amikor eldöntötte, hogy muszlimként szeretne élni, elhatározta, hogy felveszi a kendőt. Ekkor azonban még nem állt készen erre, hiszen még nem volt meg a kellő tudása az iszlámról. Fatima szerint ahhoz, hogy kendőt hordjon, arra van szükség, hogy „elég erős legyen a hite”, hogy meggyőződésből döntsön, tehát muszlim önképét kellett formálnia, alakítania, erősítenie.

Az interjúrészletből látszik, hogy Fatima szerint a kendő valóban a megkülönböztetés, a másság szimbóluma lehet egy nem muszlim környezetben. Utal arra, hogy Magyarországon egyáltalán nem megszokott ez az öltözet, sőt, egyfajta normának tartja, hogy egy nőnek „miniszoknyát kell hordania”. Fatima számára évekbe telt, míg a kendőre úgy gondolt, mint egy átlagos, természetes ruhadarabra:

„Óvatosan kell bánni ezzel... hogy mikor veszed fel a kendőt. Én is beleestem ebbe a hibába, túl korán akartam felvenni... Végül úgy döntöttem, hogy addig nem erőltetem magamra, amíg úgy nem érzem, hogy ez egy olyan ruha, mint egy nadrág. Szóval, amíg nem tartozik hozzá az öltözködésemhez. Körülbelül 2,5 -3 év után kezdtem el hordani.” (Fatima)

Fatima számára egy belső gondolkodási folyamatot jelentett az az út, amelynek a végén elhatározta, hogy szeretne kendőben járni. Beszélgetésünk során nem mesélt arról, hogy a barátai vagy a családja ne fogadták volna el döntését. A kendő viseléséből inkább a munkahelyén adódtak konfliktusos helyzetek, erre a kérdésre azonban egy későbbi fejezetben szeretnék kitérni.

Hanifa Fatimához hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy senkire nem lehet rákényszeríteni azt, hogy kendőt hordjon, mindenkinek szabad akaratából kell így döntenie. Bár gyermekkorától kezdve muszlimként nevelkedett, saját, egyéni döntése volt, hogy felveszi a kendőt:

„Én nem olyan régen kezdtem el kendőt hordani. Ez is egy olyan dolog, hogy választás kérdése, az emberre nem tudják rákényszeríteni. Én is átmentem ezen a folyamaton...”
(Hanifa)

Hanifa számára egy belső, érési folyamat eredménye volt az, hogy úgy döntött, szeretne kendőt hordani. Úgy fogalmazott, hogy érezte, hogy szeretné felvenni a kendőt, azonban tartott attól, hogy tágabb környezetében nem fogadnák el az emberek:

„Van egy ilyen kettős dolog, amivel meg kell küzdeni... ott van, hogy mit szeretnél csinálni, a másik oldalon pedig ott van, hogy van egy ilyen félelmed, hogy az emberekben él egy negatív kép az iszlámról...” (Hanifa)

Korábban utaltam rá, hogy Hanifa éppen abban az időben akarta felvenni a kendőt, amikor a 2001-es, szeptemberi terrortámadás történt, és egyre inkább az érdeklődés középpontjába került az iszlám. Hanifa megítélése szerint a média által közvetített kép ekkor aligha volt pozitívnak mondható. Belső vívódásában közrejátszott, hogy meglátása szerint a média által közvetített kép rossz fényt vetett a muszlimokra, és attól tartott, hogy esetleg kellemetlen helyzetbe kerülhet, ha éppen akkor dönt úgy, hogy elkezdi hordani a kendőt. Attól félt, hogy környezete nem fogadja majd el, és ebből a helyzetből pedig hátrányai származhatnak. Úgy érezte, hogy egyfajta kettős elvárásnak kell megfelelnie.

Egyrészt „belül érezte”, hogy szeretne kendőt hordani. Ez azt jelzi, hogy újratárgyalta, alakította, formálta muszlim és egyben női identitás elemeit, hiszen számára ekkor jött el az idő, amikor elkezdett azon gondolkodni, hogy a kendő hozzátartozik ahhoz, hogy muszlim nőként definiálja magát. Másrészt a muszlimokkal kapcsolatban megjelenő sztereotípiák egyfajta kihívást jelentettek formálódó önképe szempontjából:

„Volt egy ilyen folyamat, amikor éreztem, hogy fel kellene venni a kendőt, de az ember ugye fél... és akkor magyarázod magadnak, hogy nem mered... De utána annyira erős ez a rossz érzés, hogy te fel akarod venni, de most akkor én komolyan jobban félek ezektől az emberektől? És akkor mégiscsak erőt veszel magadon... nálam ez pont akkor volt, amikor GYES-re mentem és hosszabb ideig otthon maradtam. Azóta én is úgy viselkedek... Furcsa érzés volt először kimenni az utcára... figyeled az emberek reakcióját. De aztán észreveszed, hogy talán nem is néznek jobban és ez önbizalmat ad, megerősít.” (Hanifa)

„Ma már teljesen természetesen érzem magam és végülis a környezetem is elfogadja... tehát ez valószínűleg kisugárzás kérdése is, mert ha úgy fogod fel, hogy ez a világ legtermészetesebb dolga, hogy te így nézel ki, akkor az emberek is úgy néznek rád.”
(Hanifa)

Hanifa számára „furcsa” érzés volt, amikor első alkalommal lépett ki kendőben az utcára. Figyelte az emberek reakcióit, de szerencsére nem kapott negatív visszajelzést, nem került kellemetlen szituációba, így ez megerősítette abban, hogy jól döntött.

Korábban említettem, hogy Hanifa számára a természetesség a kulcs: meglátása szerint az a legfontosabb, hogy környezete felé is azt kommunikálja, hogy számára a kendő egy természetes, átlagos viselet.

Nuryn számára szintén hozzátartozik muszlim és női önképéhez is a kendőviselés:

„A kendő hozzátartozik egy nő nőiességéhez, női identitásához.” (Nuryn)

Számára a kendő az erkölcsösség és tisztaság szimbóluma, valamint az Isten iránti alázat jelképe. Beszélgetésünk során úgy fogalmazott, hogy „szívből” döntött úgy, hogy szeretne kendőt hordani. Elmesélte, hogy az egyik ima kapcsán kezdett azon gondolkodni, hogy ha Isten őt megvédi, akkor ezt úgy kell meghálálnia, hogy neki tetszően viselkedik. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy ha Isten arra kéri, hogy erkölcsösen éljen, akkor neki el kell takarnia nőiességét. Ugyanakkor elmondta, hogy annak ellenére, hogy elfedi a haját, sokkal nőiesebbnek érzi magát.

Nuryn számára is eltartott egy ideig, amíg rendszeresen kezdte hordani a kendőt. Fokozatosan, először csak rövidebb időre tette fel, majd egy idő után úgy érezte, hogy hozzátartozik öltözkészéhez, és ma már zavarná, ha kendő nélkül kellene az utcára lépnie. Nuryn többször is kiemelte, hogy bár muszlimként nevelkedett, szülei mégis féltették attól, hogy kendőben járjon, egyesek ellenezték elhatározását. Nuryn azonban határozott volt, úgy érezte, hogy eljött az idő, hogy felvesse a kendőt. Ez a kijelentése egybeesik azzal, amit a többi interjúalanyom mondott, miszerint szükség van arra, hogy erős legyen a hite, illetve hogy „meg kell érni arra, hogy valaki kendőben járjon”. Meg kell érni muszlimként és nőként is, tehát az, hogy eljutott eddig a pontig, azt mutatja, hogy elköteleződött abban, hogy formálja, alakítsa muszlim és egyben női önképét, ami számára azt jelentette, hogy elkezdett kendőt hordani.

Interjúalanyaim számára női önképükhöz, és ahhoz, hogy muszlimként definiálják magukat, hozzátartozik a kendő viselete. Mind Basma, Fatima, Hanifa és Nuryn is hangsúlyozta, hogy senkire nem lehet rákényszeríteni, hogy hordjon kendőt, hiszen ez csak a saját, szuverén döntésen alapulhat.

2.4.1.2. Nőként muszlimnak lenni

Dolgozatomban már utaltam arra, hogy sokan úgy gondolják, hogy muszlim nőnek lenni „nehéz”, hogy valójában alávetett pozíciót jelent és korlátokat. Interjúalanyaim szerint azonban nőnek lenni erkölcsösséget, erőt és bátorságot jelent. Basma, Fatima, Hanifa és Nuryn számára nem jelent semmilyen korlátot az, hogy muszlimként definiálják magukat. Nőként való önmeghatározásukban arra helyezik a hangsúlyt, hogy az iszlámban a nő különleges szerepet tölt be. Azzal az általános vélekedéssel szemben, miszerint a muszlim nő férjével való viszonyában alárendelt szerepet játszik, valamennyi interjúalanyom kiemelte, hogy az iszlám megadja, biztosítja a nők számára a jogokat. Ezt jól példázzák Nuryn, valamint Fatima szavai is:

„Az iszlám megadja a nőnek a jogait és különlegesen magasra emeli.” (Nuryn)

„Az iszlámban ugye vannak nők és férfiak és vannak mind a két nemre szerepek, jogok és kötelezettségek szabva. Egyenlő jogaink vannak és egyenlő kötelezettségek, de nem ugyanazok, csak mások a sajátosságaik.” (Fatima)

Beszélgetésünk során Basma a következőket fogalmazta meg azzal kapcsolatban, hogy számára mit jelent nőnek lenni:

„A női szerepek sokkal sokrétűbbek, mint férfinek lenni. Ugye egyrészt a nő önmagában egy szép, kedves teremtmény, amit meg kell őrizni... És ugyanakkor rengeteg, rengeteg erőnek kell lennie egy nőben, és rengeteg mindent el kell tudnia látni. Én azt gondolom, hogy annak ellenére, hogy az iszlámban abszolút védve van a nő, és nagy valószínűséggel nem fog olyan helyzetbe kerülni, hogy önmagára van utalva, annak ellenére a nőnek igyekezni kell, hogy mindent meg tudjon oldani önállóan.” (Basma)

„A nőnek nagyon fontos, hogy okos legyen. Szerintem nőnek lenni eléggé nehéz dolog. Ha azt nézzük, a legfontosabb személyek egyike az iszlámban. Az iszlám a nőt annyira magas rangra emeli, hogy úgy szokták megfogalmazni a nő maga a társadalom.” (Basma)

Basma szerint a nő a legfontosabb személy az iszlámban. Nőnek lenni összetett és komplex „feladatot jelent”. Beszélgetésünk egy pontján úgy fogalmazott, hogy a nő egy igazi hős, hiszen mind a munkájában, mind otthon meg kell állnia a helyét.

Fatima hasonlóan vélekedik a női szerepekről:

„Magyarországon meg kell felelni egy családi szerepnek meg egy dolgozó nő szerepének, és ha még ráadásul valaki muszlim is, az nem mindig egyszerű...” (Fatima)

Interjúalanyaim tehát többször is utaltak arra, hogy létezik egyfajta sztereotípia a muszlim nőkkel kapcsolatban, amely szerint a muszlim közösségben a nőket nem illetik meg ugyanolyan jogok, mint a férfiakat, így a hatalom szempontjából alárendelt szerep jut nekik. Beszélgetéseink során azonban kiderült, hogy Basma, Fatima, Nurya és Hanifa megélése eltér ettől a képtől, hiszen számukra nem jelent korlátot muszlim nőnek lenni, nem jelent egy alárendelt állapotot. Azt hangsúlyozzák, hogy a nő igen fontos szereplő az iszlámban, amely nem jelentéktelen, a férfiak számára kiszolgáltatott lényként kezeli a gyengébbik nemet, hanem éppen ellenkezőleg: magas státuszba emeli őt. Így muszlim nőként való önmeghatározásukban igen fontos szerepet kap a nő erejének, jogainak és különleges, kiváltságos szerepének hangsúlyozása.

2.4.2. A munkahely

A következő fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy interjúalanyaim hogyan határozzák meg magukat szakmájukban a muszlim identitás elemen keresztül, illetve hogy milyen nehézségekkel, kihívásokkal kell szembenézniük munkahelyükön.

Beszélgetésünk során Hanifa a következőket mondta, amikor a munkájáról kérdeztem:

„Van bennem egy olyan érzés is hogy nekem jobbnak kell lennem (a munkámban)... és ez már kapcsolatban van azzal, hogy muszlim vagyok. Egyrészt elvárás muszlimként, hogy kiemelkedően teljesítsek a szakmámban...Másrészt annak is van alapja, hogy nekem azért mindenre jobban oda kell figyelnem, mindig jobban kell teljesítenem... ha valami probléma van, jobban rányomják az emberre (muszlim nőként). Tehát az emberek összeköthetik, és ezt nem akarom.” (Hanifa)

Mint ahogy korábban említettem, az iszlámban az élet szinte minden területére vonatkozóan találhatunk iránymutatásokat, elveket, így a szakmában való kiteljesedéssel, folyamatos önképzéssel, tanulással kapcsolatban is megfogalmaz bizonyos tanácsokat. Interjúnk során Hanifa elmondta, hogy számára kiemelkedően fontos, hogy mindig képezze magát, tanuljon és új kihívásokat keressen szakmájában. Ezt a törekvését pedig összefüggésbe hozza muszlim identitás elemével, szorgalmát egyfelől azzal magyarázza, hogy vallása alapelvei szerint mindig igyekeznie kell jól teljesíteni szakmájában, hiszen így lesz hasznos tagja a társadalomnak.

Másrészről azonban megjelenik még egy fontos aspektus, ami viszont már a sztereotípiákhoz köthető. Hanifa úgy érzi, hogy neki mindig többet kell „letennie az asztalra”, hiszen ha nem teljesít megfelelően, mondhatni tökéletesen, akkor a felettese vagy kollegái gyengébb teljesítményét összekapcsolhatják azzal, hogy ő muszlim, sőt, *muszlim nő*. Dolgozatom elméleti részében bemutatott, a sztereotípiák és az önkép közötti kapcsolatot felvázoló koncepció (Banaji, 2003) szerint az egyes társadalmi csoportokkal kapcsolatos előítéletek, sztereotípiák nagyon mély nyomot hagynak öndefiníciókon. Hanifa úgy érzi, hogy a nőkkel és kiváltképp a muszlim nőkkel kapcsolatos sztereotípiák egyfajta „támadási felületet” jelenthetnek számára, hiszen ha hibázik, akkor nem az adott probléma, esetleges tévedés fényében fogják megítélni, hanem az alapján, hogy ő muszlim és nő. Arra nincs bizonyíték, hogy valóban így történne a valóságban, de a hangsúly azon van, hogy Hanifa így éli meg, számára az említett sztereotípiák egyfajta kihívást jelent önképe felé. Ezért öndefiníciójában különös hangsúly tevődik arra, hogy neki szorgalmasnak kell lennie és mindig többre kell törekednie.

Az orvosként dolgozó Basma hasonlóan vélekedik, mint Hanifa; számára is fontos az állandó önképzés és tanulás:

„Olyan szakmát választottam, amiben nincs is más lehetőség, minthogy az ember folyamatosan továbbképzésekre jár... minden pillanatban találok magamnak valami feladatot.” (Basma)

Emellett szavaiban visszacsengenek Hanifa megállapításai azzal kapcsolatban, hogy „neki mindig többet kell letennie az asztalra”:

„Bizonyítani kell, mindig többet letenni az asztalra... úgy érzem, hogy azért nekem többet kellett tenni az asztalra, tehát ha valahová odakerültem munkahelyre, akkor bizonyítani kellett. Viszont miután sikerült (bizonyítani), akkor ki lehet vívni a tiszteletet is, a szakmai elismerést és onnantól kezdve, nekem legalábbis, nagyon jó kapcsolatokat sikerült kialakítani a kollégákkal. De mikor idejöttem a kórházba, akkor is például egy hónapig a főnököm alig szólt hozzám... Sokat harcoltam, amíg lassanként elfogadták.” (Basma)

Basma beszélgetésünk során több alkalommal kiemelte, hogy munkahelyén mindig is jobban kellett teljesítenie. Rezidensként, majd később már orvosként is úgy érezte, hogy főnökei sokszor próbára teszik, mondhatni tesztelik tudását, és esetleg lenézően tekintenek rá amiatt, hogy muszlim nő.

„Volt egy olyan eset, amikor a főnököm tanított a mellkas átvilágításra... ez még elég az elején volt, az első egy-két hónapban. Ő világította át a beteget, én a háta mögött álltam, és mutatta a kóros eltéréseket. Utána visszamentünk a leletezőbe. Ő elkezdte

diktálni a leletet, és akkor ilyen hirtelen rám kérdezett, hogy melyik oldalon is láttuk azt a köteg árnyékot? Mondtam, hogy a bal oldalon... egy kicsit így zavarban volt, hogy hát csak azért kérdeztem ... láttam, hogy nem nagyon tudja befejezni a mondatot, és akkor így mondtam, hogy azért, hogy vajon érdemes-e nekem beszélni... és akkor erre mindenki kezdett nevetni, és akkor mondta, hogy hát igen, azt majd néhány hónap múlva eldöntöm... Akkor eleinte sok ilyen feladatot végeztetett el velem és figyelte, hogy hogy tudok kommunikálni, hogy tudok megoldani problémákat... miután látta, hogy bármit rám bíz, akkor azt megcsinálom, és lelkiismereten meg becsületesen végzem a feladataimat, akkor egyre jobb lett a kapcsolatunk... úgyhogy idén már úgy nevezett, hogy a kedvencem.” (Basma)

Arra nézve természetesen nincs bizonyíték, hogy a szóban forgó orvos valóban lenézően tekintett Basmára, vagy azért kérdezett tőle többet, azért tesztelte a tudását, mert muszlim, vagy mert nő. Azonban ismét ki kell emelnem, hogy a fent leírt történet értelmezése szempontjából Basma megélése számít. A két idézett interjúrészlet alapján kitűnik, hogy Basma – csakúgy, mint Hanifa –, úgy érzékeli, hogy neki azért kell többet teljesítenie, mert muszlim és mert nő. A két csoporttal kapcsolatos sztereotípiák Basma öndefiníciója szempontjából is kiemelkedő jelentőségűek, hiszen a „küzdés”, a szorgalom és a jó teljesítmény központi szerepet játszanak önképe kialakításában. A sztereotípiák létének érzékelése egyfajta kihívást, feszültséget jelent Basma számára, hiszen értelmezése szerint mások azt gondolhatják róla, hogy gyenge, nem elég okos. Ugyanakkor mégis képes arra, hogy úgymond előnyt kovácsoljon a nehézségekből, és kialakítson egy pozitív önképet. Korábban említettem, hogy Basma önmeghatározásában igen fontos szerepet kap annak hangsúlyozása, hogy bár szembe kell néznie bizonyos nehézségekkel, ezek azonban megerősítik abban, hogy neki többet kell küzdenie és ezáltal erősebb lesz. Ez a következtetés pedig kiemelkedően fontos önképe szempontjából.

Interjúnk során Nuryin kiemelte, hogy statisztikusként úgy érzi, hogy a társadalom érdekeit szolgálja, hogy munkája révén *„hasznos tagja a közösségnek”*. Nuryin nagyon büszke arra, hogy statisztikai tanácsadó, hiszen ahogy ő fogalmazott, *„nem sokan kapják meg ezt a címet”*. Nagyon szereti a munkáját és kiemelten fontos számára, hogy mindig újabb kihívásokat keressen, fejlődjön szakmájában; hangsúlyozta, hogy elengedhetetlen számára, hogy változatos és izgalmas legyen a munkája. Nuryin Hanifához hasonlóan összeköti muszlim önképét és munka identitását, olyan módon, hogy muszlim öndefinícióján keresztül magyarázza, értelmezi szerepét, feladatát statisztikusként.

Fatimának azonban nem megy ilyen egyszerűen munka identitásának és muszlim identitás elemének összeegyeztetése. Fatima kémiantanárként dolgozik, ezért úgy érzi, hogy olykor ellentmondásba kerülnek identitásának előbbi szegmensei. Az alábbi történet ezt kitűnően példázza:

„Egyik nap... elkezdtünk beszélgetni arról, hogy én is ezt a vallást (iszlám) gyakorlom. Ez pedig tanári szerep, én meg kémiát tanítok és a nyugati oktatásban azt kell tanítani, hogy egy evolúciós véletlen folytán jött létre a világ, az élet... hát ez így eléggé nehéz nekünk, de hál’ Istennek én nem biológiát tanítok... De előfordult nem is olyan régen – mert a gyerekek hihetetlenül okosak, még a legrosszabb tanulók is, nagyon rá tudnak kérdezni a lényegre-, hogy kérdezte az egyik diák, hogy az atomot hogy kell elképzelni... mondtam, hogy ennyi meg ennyi elektronja van, stb. És a végén

kiszaladt a számon, hogy azért van így, mert Isten így teremtette... és akkor elmesélték, hogy mondta a biológia tanárnő, hogy a „valamilyen” sejtől az evolúció folytán lett az ember... megkérdezték a tanárnőt, hogy akkor az Isten teremtett minket vagy véletlen folytán lettünk emberek... A tanárnő pedig azt mondta, hogy az evolúció folytán... nem értették, hogy én meg miért mondtam, hogy Isten. És ez ilyenkor nehéz, mert ez egy tanári szerep és én nem képviselhetek álláspontot... de az evolúcióról is tudni kell egyébként, hogy nem egy tudományos elmélet, hanem egy világnézet... Ilyenkor gondolkozni kell egy kicsit, hogy az ember hogyan mentse ki magát... azt mondtam, hogy van tudományos elmélet, mint az evolúció és majd ha felnőttek lesztek, akkor elgondolkozhattok rajta....de nem tudom a keresztény tanárok hogy vannak vele, van ez az elmélet, hogy Isten megteremtette a világot és aztán magára hagyta...de nem tudom, hogy egy hívő keresztény ezt hogyan oldja meg... nehéz megfelelni a tanári kötelezettségeknek...” (Fatima)

Fatima számára kémia tanári szakmája illetve vallásos világszemlélete összeütközik, és számára ez egyfajta kihívást jelent öndefiníciója szempontjából. Tanári szerepkörében nem képviselhet álláspontot, hiszen a természettudomány törvényeiről kell tanítania a diákokat és a nemzeti tanterv szerint azt kell mondania a gyerekeknek, hogy az emberi élet az evolúció során jött létre. Muszlimként azonban a teremtésben, Isten mindenhatóságában és természetfelettségében hisz. Identitásának vázolt elemei között így konfliktus, feszültség keletkezik. Ezt az ellentmondást, ambivalenciát azonban igyekszik feloldani, és következő mondata már arra utal, hogy a természettudományos szemlélet és a vallásos meggyőződése között mégis meg tudja teremteni a harmóniát:

„...az iszlám azért hiteles, mert a Koránban számos tudományos tétel benne van... tehát az iszlám és a tudomány mégis összeköthető.” (Fatima)

Fatima a belső gondolkodás, értelmezési folyamat során feloldja az iszlám és a természettudomány közötti feszültséget. Fatima esetében ellentmondásos tapasztalatainak összeegyeztetése, integrálása jelenti az identitás munkát.

2.4.3. Kihívás a munkahelyen

Az interjúk során kíváncsi voltam arra, hogy milyen kihívások érhetik Basma, Fatima, Hanifa és Nuryt önképét a munkahelyükön. A kendő vagy a napi ötszöri imádkozás olyan külső jegynek illetve szimbólumnak számítanak, amelyek a környezet, ez esetben a munkatársak felé egyértelműen jeleznek egyfajta másságot, ami esetleg kellemetlen lehet interjúalanyaim számára. Beszélgetéseink során azt szerettem volna megtudni, hogy hogyan küzdenek meg az esetleges feszültséggel, nehézségekkel, kellemetlen szituációkkal.

2.4.3.1. Kendőviselés a munkahelyen

Beszélgetésünk során Fatima a következő történetet mesélte el:

„Három helyen dolgozom egyszerre és a munkám miatt le kellett vennem (a kendőt), mert az iskolába nem járhatok kendőben. Szeptemberben kezdtem el tanítani egy török magániskolában, érdekes módon ott sem lehet kendőt hordani. Március óta pedig két másik sima, pesti általános iskolában helyettesíték a tanév végéig... A török iskolába

kendőbe mentem, de az igazgató mondta, hogy az iskola kifejezett akarata, hogy ne hordjanak a nők kendőt és a saját felesége is ezért nem tanít. Ez egyébként jogi, diszkriminációs kérdéseket vet fel... A másik két helyen nem is próbálkoztam kendővel, ezek átlag magyar iskolák, gondoltam végülis kibírom így. A kollegákkal nem nagyon találkozom, mert óraadó vagyok és rohanok egyik helyről a másikra, a gyerekekkel beszélgetek erről leginkább.” (Fatima)

Fatima számára a kendő viselete hozzátartozik muszlim és női identitásához, ezért az, hogy a munkahelyén nem takarhatja el a haját, egyfajta kihívást jelent számára. Nehéznek, kellemetlen éli meg ezt a szituációt. Azzal nyugtatja magát, hogy „úgysem találkozom kollegáival”, valójában nem is keresi a társaságukat, hiszen zavarja, ha környezete előtt kendő nélkül kell mutatkoznia.

„Nem jó érzés, mert télen meg tudom oldani, hogy veszek egy sapkát, gyakran hordok sapkát, akkor csak az osztályteremben vagyok fedetlenül. De igen, furcsa, kicsit természetellenes, különösen a török iskolában, ahol férfiak is vannak.” (Fatima)

„A török iskolában nehéz volt megszokni. De alapvetően alig találkozom a diákokon meg az osztályfőnökön és az igazgatón kívül másokkal... A másik két iskolában is inkább a diákokkal találkozom, a kollégákkal nem sokat. Az utcán pedig... hát jó helyen vannak az iskolák, egy járáttal megjárom a két helyet és így nem találkozom sok mindenkivel... A török iskolában felajánlotta az igazgató, hogy menjek be a hátsó bejáraton, és ott felvehetem a kendőt, de ez egy ilyen tudathasadásos, fura megoldás lenne nekem, de állítólag vannak, akik ezt csinálják.” (Fatima)

Fatima úgy fogalmaz, hogy számára egy „furcsa, tudathasadásos állapotot” jelentene, ha az iskolába vezető úton kendőben menne, de az épületbe már fedetlen fejjel, haját szabadon hagyva kellene belépnie. Mivel úgy érzi, hogy számára ez nem jelentene megoldást, igyekszik egyfajta magyarázatot megfogalmazni saját maga számára:

„Isten azért küldte le kinyilatkoztatásait, hogy segítse az emberek életét. Ha kényszerűségből veszi le egy nő a kendőjét, nem azért mert akarja, akkor az Isten remélhetőleg megbocsát. Az iszlámban fontos, hogy az emberi élethez való lehetőségek meg legyenek, és ha itt elmegy egy munkahelyre, ahol pénzt keres, és ahol nem mindig fogadják el a kendőt, akkor rugalmasnak kell lenni. Persze vannak nagyon merev, szigorú szabályok, de arra nincs semmi bizonyíték nincs, hogy ezeket akkor is be kell tartani, ha a megélhetéséről van szó.” (Fatima)

Az előző idézetből láthatjuk, hogy mennyire fontos Fatima számára az iszlám tanításainak, irányelveinek egyéni, személyes interpretációja. Mivel az adott helyzetben nincs lehetősége arra, hogy kendőt hordjon, ezért igyekszik megtalálni a rugalmasságot az iszlámban és ezzel formálni, alakítani muszlim identitás elemét. Fatima belső vívódásának eredménye, hogy igyekszik feloldani azt az ellentmondást, hogy muszlim női öndefiníciójához hozzátartozik a kendőviselet, viszont munkahelyén nincs lehetősége arra, hogy elfedje haját. Az identitás munka ez esetben azt jelenti, hogy a mindennapok kihívásai után befelé fókuszál és igyekszik megtalálni a stabilitást, ami biztosítja számára a pozitív és koherens önképet annak érdekében, hogy ne idegenedjen el saját magától. Fatima ezt úgy igyekszik megoldani, hogy azt hangsúlyozza, hogy ha a megélhetéséről van szó, akkor Isten megbocsát neki, ha nem hord kendőt.

Beszélgetésünk során Basma elmondta, hogy kezdetben aggódott, hogy elfogadják-e a munkahelyén azt, hogy kendőt visel:

„Addig nem (probléma), ameddig belső dolog a vallás... tudod ebben az országban így van, hogy mindenkinek a magányügye. Viszont amikor a kendőt meglátták, akkor igen, tehát akkor az volt... jött a probléma. Esősorban ugye az volt, hogy mit fognak szólni a munkahelyemen... De én ezt most már tudom, hogy csak egy fajta félelem volt... tehát ugye az ismeretlentől, meg az idegentől általában fél az ember... Aztán így lassanként, lassanként változott. Úgyhogy most már abszolút semmi gond nincsen belőle.” (Basma)

Korábban utaltam arra, hogy Basma számára különösen fontos, hogy jól teljesítsen munkahelyén, hiszen olykor úgy tapasztalta, hogy hátrányosabb elbírálásban lehet része abból kifolyólag, hogy muszlim és nő. A kendővel kapcsolatban is úgy érezte, hogy származhatnak kellemetlen helyzetek, kínos szituációk abból, hogy elfedi haját. Az interjú során elmondta, hogy a munkahelyén arra koncentrált, hogy minél jobban teljesítsen, így ne adjon lehetőséget arra, hogy ha hibázik, akkor valaki az alapján ítélje meg, hogy milyen vallást követ. Emellett arra helyezte a hangsúlyt, hogy környezete, jelen esetben munkatársai felé azt kell kommunikálnia, hogy a kendő hozzátartozik öltözkészéhez, számára természetes viselet.

Hanifa a szülési szabadság alatt döntött úgy, hogy felveszi a kendőt. A munkahelyére visszatérve így már elfedett hajjal lépett az irodába:

„A GYES után vettem fel a kendőt, amikor visszamentem dolgozni... végülis nem néztek furcsán, meg nem volt téma... mondjuk, lehet, hogy beszéltek róla a hátam mögött, de erről én nem tudok. Egyébként nem mondtam semmit, ezen nem volt mit mondani. Ha valami nem tetszik, gondoltam akkor majd kirúgnak... de nem rúgtak ki.” (Hanifa)

Hanifa igyekezett a legtermészetesebben viselkedni az adott helyzetben. A kollegái vagy a főnöke részéről nem hangzott el semmiféle megjegyzés, így nyílt konfliktusba sosem keveredett amiatt, hogy kendőt hord a munkahelyén. Mivel környezete elfogadta, hogy elfedi haját, az alapvetően semleges – pontosabban nem negatív – visszacsatolás a külvilág felől csak megerősítette abban, hogy jól döntött.

A következő interjúrészlet azonban arról tanúskodik, hogy Hanifa számára a kendő mégis bizonyos mértékig a másság kellemetlen szimbólumát jelenti:

„Dolgozom és nem eladó vagyok és erre büszkének kell lennem... ezt meg kell becsülnöm főleg így muszlimként meg kendővel... hivatalban dolgozom és ez nagy szó.” (Hanifa)

Hanifa több alkalommal is utalt rá, hogy minél természetesebben kell kommunikálnia a környezete felé muszlim identitás elemét, hiszen csak ebben az esetben fogadja el a külvilág például azt, hogy kendőt hord. Ugyanakkor belül érzi, hogy esetleg más elbírálás alá eshet, hátrányos helyzetbe kerülhet munkahelyén azért, mert muszlim nő.

Beszélgetésünk során rákérdeztem arra is, hogy hogyan döntene, ha munkahelyén arra kérnék, hogy a továbbiakban ne viselje a kendőt:

„Nyilván itt azért több tényező játszik ebben szerepet, több dolgot kell mérlegelni. Például hogy mennyire szeretem a munkámat, hogy most csak ez a munka van vagy találok-e másikat, ha például nincs férjem... Mert mi történik, ha nem tudom eltartani a

gyerekeimet? Ez így megélhetés kérdése... De egyébként nem szabad elfelejteni, hogy ez egy vallás én ezt hitből csinálom... Isten engem megjutalmaz, amiért azt teszem, amit elvár tőlem... De ha mégis az lenne a helyzet, hogy le kell vennem a kendőmet, akkor bocsánatot kérek Istentől... tehát megvan ennek a lelki módja... De biztos, hogy lelki traumát okoz, hogy úristen én most jó vagyok vagy Isten hogy fog ehhez hozzáállni... Biztos nagyon nehéz lenne, rosszul érezném magam...” (Hanifa)

Hanifa Fatimához hasonlóan úgy gondolja, hogy ha a megélhetéséről lenne szó és nem lenne más választása, akkor levinné a kendőjét. Hanifahangsúlyozta, hogy az iszlámban megvan az a lehetőség, az a rugalmasság, hogy ha az ember mindennapi megélhetéséről van szó, akkor eltekinthet bizonyos vallási irányelvektől, előírásoktól.

2.4.3.2. Napi ötszöri ima

Az iszlám vallás egyik alappillére a napi ötszöri ima, meghatározott időpontokban, így bizonyos imákat a munkaidőben kellene elmondani.

Basma a következőket mondta ezzel kapcsolatban:

„Munkahelyemen nem (imádkozok). Van lehetőség összevonni az imákat. És akkor itthon szoktam. Igazából nekem kedvező a munkaidőm; egy rendelőben dolgozom, és rövidített munkaidőben vagyok... télen van az, hogy beleesne egy imaidő, de akkor összevonom az imákat. Igazából nagyon mély a kapcsolatam a kollégáimmal, és azt hiszem, hogyha én ehhez nagyon ragaszkodnék, akkor megoldható lenne az, hogy én egy orvosi szobában imádkozzak. Megmondom őszintén, hogy van az iszlámban megoldás, hogy ne kelljen ezt a szituációt felvállalnom, nem szeretem, hogyha túl idegennek éreznék.” (Basma)

Basma kiemelte, hogy alapvetően lenne arra lehetősége, hogy a munkahelyén imádkozzon, de hozzátette, hogy az iszlámban megvan az a lehetőség, hogy össze lehet vonni bizonyos imákat, így inkább otthon tesz eleget ennek a kötelezettségének. Basma hangsúlyozta, hogy az iszlám ebben a kérdésben igen rugalmas, így „nem kell felvállalnia a munkahelyén ezt a szituációt”. Basma úgy látja, hogy idegenkedve tekintenének rá, ha imádkozna a munkahelyén, ezért szeretné elkerülni ezt a kellemetlen szituációt.

Fatima a következőket mondta ezzel kapcsolatban:

„Nyolc órát dolgozom főállásban, de az iskolában van rá lehetőség, hogy magamra zárjam az osztálytermet lyukas órában és akkor ott imádkozzak, meg felhúzzam a kendőt, meg van mosdó a rituális mosakodáshoz. De ha nem lehet megoldani, akkor otthon bepótolja az ember az imákat. Ugye napi ötnek kell lennie, ez is olyan dolog, hogy az embernek ehhez kell beállítania az életét... Ezt úgy kell elképzelni, hogy vannak hegycsúcsok meg mély völgyek... ha az ember egy völgyben van, előfordul, hogy nem tesz eleget a kötelezettségének, mert valami közbejön. De ezekből tanulni kell, és rá kell vennie magát az embernek erre. Nem mondom, hogy minden éjszaka sikerül felkelnem, de olyankor reggel bepótolom. Idefelé is azon gondolkoztam, hogy vannak bizonyos elvárt szerepek, az ember élete is arról szól, hogy megfeleljen az elvárt szerepeknek... és az iszlámban ez azért könnyű, mert egy olyan univerzális életmódot kínál a híveknek, ami mindig korban és minden helyben megfelel...” (Fatima)

Fatima Basmához hasonlóan az iszlámban meglévő rugalmasságra helyezte a hangsúlyt. Fatima kiemeli, hogy nem könnyű a helyzete, hiszen egyfajta életritmushoz kell igazodnia muszlimként. Fatima úgy érzi, hogy bizonyos elvárt szerepeknek kell megfelelnie, így elvárás a vallása felől, hogy a megadott időpontokban imádkozzon, a munkahelyén azonban nem mindig tudja megoldani ezt. Fatima így saját interpretációjában különös hangsúlyt fektet arra, hogy az iszlám egy univerzális vallás, aminek köszönhetően megvan arra a lehetősége, hogy az iszlám elvárásait is igazítsa saját életéhez.

Beszélgetésünk során Hanifa a következőket mondta, amikor megkérdeztem, hogy van-e lehetősége arra, hogy imádkozzon a munkahelyén:

„Hál’ istennek nekem olyan szerencsém van, hogy külön vagyok egy szobában és tudok imádkozni, de ha nem lenne, akkor ez egy külön problémám lenne, hogy ezt akkor most hogyan oldjam meg... Régen behordtam a kulcsot és belülről bezártam az ajtót... de egyébként én ebből nem csinálok problémát... csak három perc az egész, nyilván nem fogok hosszan imádkozni, én most azt csinálom, hogy csak becsukom az ajtót... Még nem látták a munkatársak.. nem tudom, hogy tudják-e... néha szokták látni, hogy elmegyek mosakodni, leveszem a kendőmet, tehát azt is gondolhatják, hogy megigazítom a hajamat... de ez nem volt téma és nem is akarom, hogy az legyen... ha valaki rákérdezne, akkor beszélnék vele, de magamtól nem kezdem el mondani...”
(Hanifa)

Hanifa elmondta, hogy van rá módja, lehetősége, hogy imádkozzon a munkahelyén. Mint már korábban említettem, Hanifa számára a természetesség a legfontosabb, az hogy a környezete felé azt kommunikálja, hogy muszlimnak lenni nem egy különleges vagy furcsa állapot. Ezért a munkatársaival nem szívesen osztja meg, hogy ha bezárkózik a szobájába, akkor valójában imádkozik. A sztereotípiákkal kapcsolatban már említettem, hogy Hanifa bár jónak tartja, ha valaki kérdez, hiszen ez azt jelzi, hogy kíváncsi és nem csak a muszlimokkal kapcsolatos homályos információk alapján ítélik, ugyanakkor valamelyest frusztrálja a helyzet, ha kérdésekre kell válaszolnia, mert úgy tűnhet (talán csak számára), mintha védekezne. Ha pedig védekezne, akkor azt kommunikálná a környezete felé, hogy muszlimnak lenni egy különleges állapot, amit valójában szeretne elkerülni.

Beszélgetésünk során Nuryin több alkalommal is kiemelte, hogy nagyon jó a kapcsolata a főnökével és a kollegáival. Amikor arról kérdeztem, hogy szokott-e imádkozni munkaidőben, akkor ismét arra helyezte a hangsúlyt, hogy mivel ő döntött úgy, hogy az iszlám elvei és tanításai szerint éli az életét, ezért arra kell törekednie, hogy mindent megtegyen annak érdekében, hogy teljesítse a kötelességeit muszlimként. Ehhez pedig hozzátartozik a napi ötszöri imádkozás:

„Én választottam és ez nagyon fontos... Imádkozni a munkahelyen? Például ebédidőben nagyszerűen meg lehet oldani. Vannak olyan éttermek, ahol van imahelyiség is, de a munkahelyemen is meg tudom oldani, ez egyáltalán nem probléma.” (Nuryin)

Nuryin nem beszélt semmilyen nehézségről, számára is a legfontosabb az, hogy megfelelően kommunikálja a környezete felé a vallásával kapcsolatos kötelezettségeit. Interjúnk során elmondta, hogy a következő hetekben zárándoklatra megy, ezért hosszabb szabadságot kellett kérnie a főnökétől, aki nyitott volt arra, hogy megoldást találjanak erre a helyzetre is. Nuryin úgy érzi, hogy neki a legjobban kell teljesítenie, és

mindent meg is tesz ennek érdekében, erre pedig nagyon büszke. Meglátása szerint, ha sokat és szorgalmasan dolgozik, akkor az ilyesmi nem jelenthet problémát, hiszen bizonyítja, hogy hasznos és nélkülözhetetlen munkaerő, és ez alapján fogják megítélni, nem pedig a külsőségeken keresztül.

2.5.Konklúzió

A következőekben szeretném röviden összefoglalni kutatásom eredményeit, hogy a fenti fejezetekben milyen megállapításokra jutottam.

Dolgozatom gyakorlati részében egyrészt az a kérdést vizsgáltam meg, hogy interjúalanyaim mit gondolnak arról, hogy milyen Magyarországon muszlimként élni. A célom az volt, hogy felvázoljak egyfajta képet arról, hogy Basma, Fatima, Hanifa és Nuryn hogyan élik meg ezt a helyzetet, hogy **milyen előítéletekkel, sztereotípiákkal találkozhatnak hétköznapijaik során**. Ezzel kapcsolatban azt vizsgáltam, hogy milyen hatással vannak az általuk tapasztalt sztereotípiák öndefiníciójukra.

Interjúalanyaim több alkalommal azt tapasztalták, hogy az átlagemberek úgy vélekednek, hogy Magyarországon az a nő veszi fel az iszlám vallást, aki arab férfihoz ment feleségül. Ez a sztereotípiák pedig arra ösztönzi interjúalanyaimat, hogy mind hangsúlyosabban kommunikálják környezetük felé, hogy muszlimnak lenni önkéntes és szuverén döntés eredménye. Valamennyien kiemelték, hogy a vallást, az iszlámot nem lehet rákényszeríteni senkire. Öndefiníciójuk szempontjából az említett sztereotípiával való szembenézés így azt jelenti, hogy **nagyobb hangsúlyt fektetnek a szuverén döntés jelentőségére**; kiemelik, hogy egyéni választásuk eredménye az, hogy muszlimként határozzák meg magukat. A **sztereotípiákkal való szembenézés** öndefiníciójuk szempontjából azt jelentette, hogy **megerősítették muszlim identitás elemüket**.

Felmerült ezzel kapcsolatban, hogy környezetükben sokan úgy gondolják, hogy valamilyen törés vagy esetleg kényszer hatására fordultak az iszlám felé. Basma esetében volt a legjelentősebb, hogy az idő alatt, míg sikerült környezetével is elfogadtatnia identitásának formálódó muszlim elemét, saját maga számára is hangsúlyozta, hogy muszlimnak lenni egy választás eredménye és egyáltalán nem könnyű, hiszen meg kell küzdeni érte. A nehézségek küzdelemként való interpretációja Basma-ban erősítette, hogy ő nem gyenge, hanem **bátor és erős, így volt képes fenntartani egy pozitív öndefiníciót**.

Beszélgetéseink során felmerült még egy fontos előítélet, miszerint az interjúalanyaim több alkalommal tapasztalták, hogy az emberek úgy gondolják, hogy ha valaki muszlim, akkor valószínűleg arab származású és nehezen értik meg, hogy valaki lehet egyszerre muszlim és magyar is. Basma, Fatima, Hanifa és Nuryn **öndefiníciójában így erőteljes hangsúlyt kap az, hogy magyarként határozzák meg magukat**, számukra **muszlim és magyar identitás elemeik öndefiníciójuk két különböző forrását adják**. Kiemelik, hogy **az iszlám egy univerzális vallás, amely nem követeli meg, hogy feladják nemzeti identitásukat**, éppen ellenkezőleg; az iszlám tanításai szerint hazájukat kell szolgálniuk, így a magyar társadalomnak csak úgy válhatnak hasznos tagjaivá, ha magyarként élnek.

Dolgozatom empirikus szakaszának következő fejezetében arra voltam kíváncsi,

hogy milyen utat jártak be interjúalanyaim, amíg eljutottak arra a pontra, hogy muszlimként határozzák meg magukat. Basma és Fatima életében **tragikus események** sorozata vezetett el addig, hogy **megkérdőjelezzék, miben és miért hisznek. Önképük megingott**, ebben a helyzetben pedig egyre határozottabban tették fel a kérdést maguknak: „ki vagyok én valójában?”. Fontosnak tartom kiemelni, hogy nem feltételezem, hogy a tragikus események miatt fordultak a vallás felé. Meglátásom szerint **a szóban forgó tragédiák olyan krízis helyzetet jelentettek** Basma és Fatima számára, **amelyben nyitottá váltak arra, hogy felülvizsgálják és formálják identitásuk bizonyos elemeit, így identitás munkájuk sokkal tudatosabb szintre lépett.** Ebben a folyamatban pedig **elköteleződtek amellett**, hogy újratárgyalják öndefiníciójuk bizonyos elemeit, nem zárkóztak el a változás elől, szinte buzgón keresték belső kérdéseikre a válaszokat, számos vallást, filozófiai irányzatot tanulmányoztak, míg az iszlám felé fordultak. **Tudatosan és kitartóan** keresték a választ arra, hogy kik is ők valójában, **formálták, alakították identitásukat.**

Hanifa és Nuryr bár **gyermekkoruk óta muszlimként nevelkedtek**, de ők is **megélték a választást**, ők is átmentek egy bizonyos folyamaton. Az ő esetükben is identitás munkáról beszélhetünk, azonban számukra az ellentmondásokkal, kihívásokkal való szembenézés azt jelentette, hogy **megerősítették, fenntartották identitásuk muszlim elemét.** Így számukra is nagyon fontos szerepet játszik önmeghatározásukban, hogy az **egyéni, szuverén, szabad döntésre helyezik a hangsúlyt.**

Dolgozatomban ezen kívül vizsgáltam az **egyes identitás elemek metszéspontjait.** Ezzel kapcsolatban arra voltam kíváncsi, hogy milyen esetleges feszültségekkel kell megküzdeniük interjúalanyaimnak, illetve azt szerettem volna feltárni, hogyan küzdenek meg az ebből adódó nehézségekkel.

A **muszlim és női identitás elem metszéspontjából adódó identitás munka** kapcsán azt találtam, hogy a **kendő mindenképpen hozzátartozik** Basma, Fatima, Hanifa és Nuryr **muszlim és női önképéhez.** A kendő viselésével kapcsolatban is szembetűnő volt, hogy interjúalanyaim önmeghatározásában igen fontos annak hangsúlyozása, hogy **nem lehet senkire rákényszeríteni a kendő viselését.** Meglátásuk szerint az egyénnek kell eljutnia arra a pontra, amikor úgy dönt, hogy szeretné elfedni a haját. Többen is úgy fogalmaztak beszélgetésünk során, hogy először **„meg kellett erősíteniük a hitüket”,** hogy valóban meghozhassák a döntést, hogy kendőt szeretnének hordani. Ez azt jelenti, hogy **identitásuk muszlim elemét kellett formálniuk. Emellett** identitásuk **női elemét kellett alakítaniuk** annak érdekében, hogy saját maguk is elfogadják a változást. Emellett fontos kiemelni, hogy **környezetükkel is el kellett fogadtatniuk**, hogy kendőt szeretnének viselni, ezért nagyon fontos volt, hogy megfelelően kommunikálják döntésüket a családtagok, barátok, kollegák és általában a külvilág felé. Ennek különös jelentősége volt abból a szempontból, hogy **pozitív legyen számukra is formálódó muszlim női öndefiníciójuk.** Basma és Fatima negatív visszacsatolást is kaptak környezetükből, így számukra ez egyfajta kihívást jelentett önmeghatározásuk felé. **Kifelé hangsúlyosan kommunikálták azt, hogy saját, szuverén döntésük eredménye, hogy felvették a kendőt.** Basma, Fatima, Hanifa és Nuryr számára ma a kendő viselése az **erkölcsösséget, a bátorságot és az erőt** jelenti, ezeket a jelzőket emelték ki akkor is, amikor nőként határozták meg magukat.

A **munka identitás és a muszlim identitás elem metszéspontjaiból** adódik, hogy interjúalanyaim igyekeznek **muszlim öndefiníciójukon keresztül meghatározni magukat szakmájukban**. Hanifa és Nuryr számára ez azt jelenti, hogy az **iszlám tanításait követve** mindig többre, a **folyamatos tanulásra és önképzésre kell törekedniük**, hiszen vallásuk is azt várja el tőlük, hogy kiteljesedjenek szakmájukban. Ez a megállapítás azonban előhozott **még egy aspektust** is, ami már a **sztereotípiákkal** van kapcsolatban. Basma, Hanifa és Fatima is utalt arra, hogy úgy érzik, **„nekik mindig többet kell letenniük az asztalra”**, hiszen ha nem így teszik, akkor az emberek a gyengébb teljesítményüket összefüggésbe hozhatják azzal, hogy ők muszlim nők. Ezzel úgy küzdenek meg, hogy öndefiníciójuk hangsúlyos eleme lesz a **szorgalom, a kitartás, a jó teljesítmény**.

Fatima esetében merült fel, hogy **számára nehézséget jelent munka identitását és muszlim identitás elemét összeegyeztetni**. Kémia tanárként és egy időben hívőként olykor nehéznek érzi, hogy **két különböző alapokon nyugvó világszemlélet** között kell megteremtenie az egyensúlyt és megtalálnia a közös pontokat. Bizonyos mértékben igyekszik elválasztani tanári szerepét attól, hogy muszlimként Isten mindenhatóságában hisz, belül azonban **képes megteremteni a harmóniát az ellentmondások ellenére is**. Ezt azért teszi, mert **szüksége van a stabilitásra**, arra, **hogy integrálja ambivalens tapasztalatait**: ezért igyekszik megtalálni a kapcsolatot a Koránban foglaltak és a tudomány között.

A **munkahelyen adódó nehézségekkel** kapcsolatban kiderült, hogy a **kendő** vagy az **imádkozás** valóban a **másság kellemetlen szimbóluma lehet** interjúalanyaim számára. A kendővel kapcsolatban elsősorban a természetességre helyezték a hangsúlyt, vagyis arra, hogy **környezetük felé azt kell kommunikálniuk, hogy a kendő hozzátartozik öltözetükhöz**. Előkerült a **rugalmasság és az iszlám irányelveinek egyéni interpretációja** a kendő viselésével kapcsolatban, így azt hangsúlyozták, hogy **ha a megélhetésről van szó**, akkor eltekinthetnek a kendő viselésétől. Mind a kendővel, mind a **munkahelyen való imádkozással** kapcsolatban jelentős szerepet kapott az **iszlámban meglévő rugalmasság és a saját interpretáció** hangsúlyozása.

Záró gondolatok

Láttam az arcát, ahogy kivirul, amikor arról kérdezem, hogy mit jelent számára muszlim nőnek lenni. Mesélt furcsa, különös, kellemetlen helyzetekről is... De amikor láttam rajta, hogy már nem a külvilágra figyel, csak arra, hogy ő mit érez, szinte sugárzott. Akkor megértettem. Korábban, amikor egy elkendőzött nőt láttam az utcán, arra gondoltam, hogy vajon mikor érzi szépnek magát. Mitől érezheti nőiesnek magát? Most csak azt láttam, hogy nagyon szép és ízig-vérig nő.

Korábban úgy gondoltam, hogy nehéz lehet minden nap kendőben kilépni az utcára, belépni a munkahelyére. Arra gondoltam, hogy a kollegái talán összesúgnak a háta mögött. Eszembe jutott, hogy nehéz lehet odafigyelni, hogy a megfelelő időben imádkozzon. Csak arra tudtam gondolni, hogy „nehéz”. Rájöttem, hogy „nehéz” alattvalójában arra gondoltam, hogy „korlát”. A kendő, az ima, a böjt mind korlátokként jelentek meg szemeim előtt. Rá kellett jönnöm, hogy nem azok. Nem jelentenek korlátot... Lehetőséget jelentenek.

A fejemben ismét zakatolni kezdtek a gondolatok. A kendő nem korlátot jelent, hanem lehetőséget arra, hogy kifejezze, mit jelent számára muszlim nőnek lenni. Az imádkozás lehetőség számára, hogy kifejezze Isten iránti tiszteletét. A muszlim nőkkal kapcsolatos sztereotípiákkal való szembenézés nehéz, de lehetőség arra, hogy minnél többet akarjon, hogy minnél többre törekedjen és hogy megerősítse hitét. Fogadjuk el... nem korlátot jelent muszlim nőnek lenni... hanem lehetőséget...

Újabb kérdések körvonalazódtak előttem. De úgy éreztem, hogy megértettem. Megértettem, hogy a megértésre kell törekednem.

Irodalomjegyzék

- Adib, A. – Guerrier, Y. (2003):** The interlocking of gender with nationality, race, ethnicity and class: the narratives of women in hotelwork, *Gender, Work and Organization*, 2003, 10/4. sz. 413–432. o.
- Alvesson, M. – Ashcraft, K. L. – Thomas, R. (2008):** Identity Matters: Reflections on the Construction of Identity Scholarship in Organization Studies, *Organization*, 2008, 15. sz. 5-28. o.
- Alvesson, M. (2010):** Self-doubters, strugglers, storytellers, surfers and others: Images of self-identities in organization studies, *Human Relations*, 2010, 63/2. sz. 193-217. o.
- Alvesson, M. – Willmott, H. (2002):** Producing the appropriate individual. Identity regulation as organizational control. *Journal of Management Studies* 39. sz. 619–44. o.
- Banaji, M. (2003):** *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*, Osiris Kiadó, Budapest
- Bunting, M. (2005):** *Willing Slaves. How the Overwork Culture is Ruling Our Lives*, London: Haper-Perennial
- Cerulo, K. (1997):** Identity construction: New issues, new directions, *Annual Review of Sociology*, 23. sz. 385–409. o.
- Collinson, D. (2003):** Identities and insecurities, *Organization*, 10. sz. 527–47. o.
- Costas J. – Fleming, P. (2009):** Beyond dis-identification: A discursive approach to self-alienation in contemporary organizations, *Human Relations*, 62. sz. 353–78. o.
- Crenshaw, K. (1997):** *Intersectionality and identity politics: Learning from violence against women of color*. In: M. Lyndon Shanley, U. Narayan (eds), *Reconstructing political theory*, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1997, 178–93. o.
- Czarniawska-Joerges, B. (1994):** Narratives of individual and organizational identities. In: Deetz, S. (ed.) *Communication Yearbook 17*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 193–221. o.
- Essers, C. – Benschop, Y. (2007):** Enterprising Identities: Female Entrepreneurs of Moroccan or Turkish Origin in the Netherlands, *Organization Studies*, 2007, 28 /1. sz. 49-69. o.

- Essers, C. – Benschop, Y. (2009):** Muslim businesswomen doing boundary work: The negotiation of Islam, gender and ethnicity within entrepreneurial contexts, *Human Relations*, 2009, 62/3. sz. 403-423. o.
- Giddens, A. (1991):** *Modernity and Self-identity*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (2008):** *Szociológia*, Osiris Kiadó, Budapest
- Holvino, E. (2008):** Intersections: The Simultaneity of Race, Gender and Class in Organization Studies, *Gender, Work and Organization*, 2010, 17. sz. 248-277. o.
- Ibarra, H. (1999):** Provisional selves: Experimenting with image and identity in professional adaptation. *Administrative Science Quarterly*, 44. sz. 764–91. o.
- Knights, D. – Willmott, H. (1989):** Power and subjectivity at work. *Sociology* 23. sz. 535–58. o.
- Kreiner, G. – Hollensbe, E. – Sheep, M. (2006):** Where is the 'me' among the 'we'? Identity work and the search for optimal balance. *Academy of Management Journal* 49. sz. 1031–57.
- Kuhn, T. (2006):** A 'demented work ethic' and a lifestyle firm. Discourse, identity and workplace time commitments, *Organization Studies*, 27. sz. 1339–57. o.
- Kvale, S. (2005):** Az interjú: Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest
- McAdams, D. (1996):** Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons, *Psychological Inquiry*, 7. sz. 295–321.
- Mirchandani, K. (1999):** Feminist insights on gendered work: New directions in research on women and entrepreneurship, *Gender, Work and Organization*, 1999, 6/4. sz. 224–35. o.
- Muhammad Ali Al-Hashimi, Dr. (2007):** *A muszlim személyisége. A Korán és a Szunna megfogalmazása szerint*, Magyarországi muszlimok egyháza, Budapest
- Pratt, M. – Rockmann, K. – Kaufmann, J. (2006):** Constructing professional identity: The role of work and identity learning cycles in the customization of identity among medical residents, *Academy of Management Journal*, 49. sz. 235–262. o.
- Rostoványi Zsolt (2008):** Az európai muszlim közösségek differenciáltsága in Stratégiai kutatások, 2007-2008, 1789-7335. 125-141. o.
- Sennett, R. (1998):** *The Corrosion of Character*, New York, Norton
- Sims, D. (2003):** Between the millstones: A narrative account of the vulnerability of middle managers' storytelling, *Human Relations*, 56. sz. 1195–211. o.
- Spencer, S. J. – Steele, C. M. – Quinn, D. M. (1999):** Stereotype threat and women's math performance, *Journal of Experimental Social Psychology Bulletin*, 24, 11. sz. 1139-1152. o.
- Steele, C. M. (1997):** A threat in the air. How stereotypes threaten the intellectual identities and performance of woman in African Americans, *American Psychologist*, 1997, 52. sz. 613-629. o.

- Steele, C. M. – Aronson, J. (1995):** Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 797-811. o.
- Sveningsson, S. – Alvesson, M. (2003):** Managing managerial identities: Organizational fragmentation, discourse and identity struggle, *Human Relations*, 2006, 56/10. sz. 1163–93. o.

Melléklet – az interjúk vázlata

Az interjúk során a kérdéseket az alábbi szempontok szerint strukturáltam. Emellett igyekeztem elég teret engedni interjúalanyaimnak is, hogy maguk gondolkozzanak, ők mondják el, hogy mit tartanak fontosnak az adott témával kapcsolatban.

1. Mióta vagy muszlim?

- Követed a vallási előírásokat? Mit jelent számodra „hithű” muszlimnak lenni?

2. Meglátásod szerint Magyarországon mit gondolnak az emberek a muszlimokról, milyen kép él a fejükben?

- Volt már rossz tapasztalatod, kerültél kellemetlen helyzetbe?

3. Mivel foglalkozol?

- Előfordult, hogy az értékeid mint muszlim, ellentétbe kerültek azzal, amit a munkahelyeden vártak el tőled?
- Szerinted nehéz muszlimként beilleszkedni a kollegáid közé? Milyen a viszonyod a munkatársaiddal?
- Van lehetőséged arra, hogy a munkahelyeden imádkozz? Fontosnak tartod?
- Mit jelent számodra sikeresnek lenni a munkádban?

4. Mióta hordasz kendőt?

- Miért döntöttél úgy, hogy felveszed a kendőt?
- (Ha nem visel kendőt: Gondolkoztál rajta, hogy kendőt viselj? A közösségben valaha tettek olyan megjegyzést, hogy szerintük kellene?)
- Emlékszel arra, hogy mit éreztél, mire gondoltál, amikor először léptél kendőben az utcára?
- A munkahelyeden mit szóltak ahhoz, hogy kendőben jársz dolgozni? A családtagok, barátok elfogadták?
- Mit jelent számodra kendőt viselni?
- Hogyan éled meg a nőiséged? Mit jelent számodra nőnek lenni?
- El tudsz képzelni olyan helyzetet, amikor levennéd?